

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“İSTEHSAL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ AMORTİZASİYA OLUNAN
AKTİVLƏRİN UÇOTUNUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ”
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Musayev Samir Mehti oğlu

Bakı 2021

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru
i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu

_____ **imza**
“ _____ ” _____ **20__-ci il**

“İSTEHSAL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ AMORTİZASIYA OLUNAN
AKTİVLƏRİN UÇOTUNUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060402- Mühəsibat Uçotu və Audit

İxtisaslaşma: İstehsal Sferasında Mühəsibat Uçotu və Audit

Qrup: 404

Magistrant:

Musayev Samir Mehti oğlu

 _____ **imza**

Proqram rəhbəri:

i.ü.f.d. Vəliyev Cəbrayıl Xəlil oğlu

_____ **imza**

Elmi rəhbər:

i.e.d.,prof. Hacıyev Fazil Şöhlət oğlu

_____ **imza**

Kafedra müdiri:

i.e.d., prof. Kəlbiyev Yaşar Atakişi oğlu

_____ **imza**

Bakı 2021

Elm andı

Mən, Musayev Samir Mehti oğlu and içirəm ki, “İstehsal müəssisələrində amortizasiya olunan aktivlərin uçotunun təkmilləşdirilməsi” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

" İSTEHSAL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ AMORTİZASIYA OLUNAN AKTİVLƏRİN UÇOTUNUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ "

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktualığı: İstehsal prosesində istifadə olunan aktiv ayda bir dəfə amortizasiya olunur və əmlakın alış qiyməti nəzərə alınır. Müasir dövrdə amortizasiya istehsal müəssisələri üçün əhəmiyyətli xüsusiyyətə malik olduğundan dolayı, bu mövzunun arşdırılması aktualdır.

Tədqiqatın məqsədi: İstehsal müəssisəsində aktivlərin uçotunun təkmilləşdirilməsi üçün metodoloji və nəzəri müddəaların əsaslandırılmasıdır.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Tədqiqatın nəzəri metodoloji əsası istehsal müəssisələrində aktivlərin auditi və uçotunun nəzəri və metodoloji əsaslarının hərtərəfli, daha dərinlən öyrənilməsindədir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Respublikasının Milli Mühasibat Sistemi, Beynəlxalq mühasibat standartları, yerli və xarici ədəbiyyatlar təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Pandemiya şəraitinin mövcud olması, daha çox məlumat toplanılmasına məhdudiyyətlər yaradır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Tədqiqatın aparılması zamanı əldə olunan nəticələr və qeyd olunmuş təkliflər müasir dövrdə istehsal müəssisələrində amortizasiya olunan aktivlərin uçotunun təkmilləşdirilməsinin müasir yenilik potensialı üçün istifadə edilə bilər.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Tədqiqat işinin başlıca müddəalarına əsaslanaraq əməkdaşlıq yolu ilə müasir dövrdə istehsal müəssisələrində amortizasiya olunan aktivlərin uçotunun təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş uzunmüddətli strategiyaların hazırlanmasında və həyata keçirilməsində istifadə edilə bilər.

Açar sözlər: Amortizasiya, istehsal, müəssisə, təkmilləşdirmə, proseslər

" IMPROVING THE ACCOUNTING OF AMORTIZABLE ASSEST IN MANUFACTURING ENTERPRISES "

SUMMARY

The actuality of the subject: Assets used in the production process are amortized once a month and the purchase price of the property is taken into account. Since amortization is an important feature for manufacturing enterprises in modern times, the study of this topic is relevant.

Purpose and tasks of the research: Substantiation of methodological and theoretical provisions to improve the accounting of assets in the production enterprise.

Used research methods: The theoretical and methodological basis of the research is a comprehensive, in-depth study of the theoretical and methodological bases of audit and accounting of assets in production enterprises.

The information base of the research: The research database consists of the National Accounting System of the Republic of Azerbaijan, International Accounting Standards, local and foreign literature.

Restrictions of research: The existence of pandemic conditions limits the collection of more information.

The novelty and practical results of investigation: The results obtained during the research and the above-mentioned proposals can be used for modern innovation potential to improve the accounting of amortizable assets in modern production facilities.

Scientific-practical significance of results: Based on the main provisions of the research, it can be used in the development and implementation of long-term strategies aimed at improving the accounting of amortizable assets in modern enterprises through cooperation.

Keywords: Amortization, production, enterprise, improvement, processes

İXTİSARLAR

ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
ADİU	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
ƏDV	Əlavə Dəyər Vergisi
MUBS	Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartları
MHBS	Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartları
NAS	National Accounting Standards
İFRS	International Financial Reporting Standarts

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	8
I FƏSİL. İSTEHSAL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ AMORTİZASIYA OLUNAN AKTİVLƏRİN UÇOTUNUN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLAR.....	12
1.1.Amortizasiya olunan aktivlərin iqtisadi mahiyyəti və tanınma kriteriyaları.....	12
1.2.Amortizasiya olunan iqtisadi aktivlərin uçotunun hesabatda təsnifatı və prinsipləri.....	21
1.3.Amortizasiya olunan iqtisadi aktivlərin uçotunun normativ hüquqi bazası.....	28
II FƏSİL. İSTEHSAL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ AMORTİZASIYA OLUNAN AKTİVLƏRİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏ METODİKASI.....	33
2.1. İstehsal müəssisələrində amortizasiya olunan aktivlərin uçotunun müasir vəziyyəti və beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması.....	33
2.2. İstehsal müəssisələrində amortizasiya olunan aktivlərin analitik və sintetik uçotu.....	43
2.3. Müəssisələrdə amortizasiyanın istehsal amili kimi təhlili.....	47
2.4.İstehsal müəssisələrində amortizasiya olunan aktivlərin uçotunun qiymətləndirilməsi metodikası.....	49
III FƏSİL. İSTEHSAL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ AMORTİZASIYA OLUNAN AKTİVLƏRİN UÇOTUNUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ	
3.1.İstehsal müəssisələrində amortizasiya olunan aktivlərin uçotunun və təsnifatının təkmilləşdirilməsi.....	54
3.2.İstehsal müəssisələrində amortizasiya olunan aktivlərin uçotunun metodikasının təkmilləşdirilməsi.....	63
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	72
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	75
Cədvəllərin siyahısı.....	79
Şəkillərin siyahısı.....	79

GİRİŞ

Mövzusunun aktuallığı. İqtisadi islahatların və müəssisələrin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya proseslərinin müasir şəraitində iqtisadi subyektlərin dinamik işi çox vacibdir. Mülkiyyət kompleksini gücləndirmək xarici və daxili iqtisadi şəraiti sabitləşdirmək üçün tədbirlərin hazırlanması və həyata keçirilməsi bazar iqtisadiyyatı subyektlərinin uğurlu fəaliyyətinin əsasını təşkil edir.

Müasir dövrdə amortizasiya dövrüydənkənar aktivləri çoxaltmaq üçün bir vasitə olaraq nəzərəcarpacaq dərəcədə azalmışdır: inflyasiya prosesləri şəraitində xarici praktikanın göstərdiyi kimi, amortizasiya ayırmalarının amortizasiya olunan əmlakın təzələnməsi üçün kifayət qədər miqdarda toplanması yalnız onun uçotu və təhlilinin təşkilinə elmi yanaşma şərti ilə mümkündür.

Müasir şəraitdə müəssisələrin iqtisadi fəaliyyətini təşkil etməyin əsas məqsədi bazarda maliyyə sabitliyinin möhkəmləndirilməsində və müəssisənin bazar dəyərində sabit artımda ifadə olunan işin səmərəliliyini artırmaqdır. Göstərilən hədəfə çatmaq üçün müəssisənin ilk növbədə mütəşəkkil və effektiv uçotu və analitik sistemə sahib olması lazımdır. Müəssisədə əsas vəsaitlərin uçotunun təşkili hesablama sistemində ən vacib sahələrdən biridir. Əsas fondlar, müəssisənin əsas vəsaitləri ilə yanaşı müəssisənin xərclərində əks etdirir, uzun müddət ərzində kapitaldan çıxarılmış, digər tərəfdən isə müəssisənin ən az xərclə sahib olduğu əmlakıdır. Əsas vəsaitlər amortizasiya mexanizmi vasitəsilə dövrüyyəyə daxil olaraq mənfəət əldə edirlər. Bunlar formalaşma və istifadə xərcləri vergi uçotuna ehtiyac olduğundan xüsusilə problemləli olan uzunmüddətli aktivlərdir. İstehsal və təsərrüfat fəaliyyətində əsas vəsaitlərdən istifadə, əlavə dəyər vergisi, korporativ əmlak vergisi, mənfəət vergisi üzrə vergi ödəmələrinin hesablanmasında dəyişikliklərə səbəb olur. Bütün bunlar əsas vəsaitlərin uçotu sahəsindəki hesablama prosedurlarının aktuallığını və ehtiyaclarını əvvəlcədən müəyyənləşdirir.

Amortizasiya, müəssisənin müəyyən bir tarixdəki aktivlərinin köhnəlməsidir. Müəssisənin hər hansı bir əmlakının istifadə müddəti var. İstehsal prosesində istifadə olunan aktiv ayda bir dəfə amortizasiya olunur və əmlakın alış qiyməti nəzərə alınır.

İstehlak xüsusiyyətləri vaxt keçdiyində dəyişməyən uzunmüddətli aktivlər üçün amortizasiya hesablanmır. Bunlara torpaq sahələri və təbii sərvətlər daxildir. Vergi bəyannaməsində torpaq sahələri kadastr dəyəri ilə əks olunur. Faydalı ömrün müəyyənləşdirilmədiyi hallarda aktivlər amortizasiya edilmir. Aktivlər amortizasiya edilmədən, tarixi dəyəri ilə müəssisənin balansında əks olunmalıdır.

Müəssisənin uçot dövründə amortizasiya olunmayan bir neçə növ aktiv var. Bu növ aktivlərə aşağıdakılar daxildir:

Xammal və materiallar;

Yanacaq;

İnşaat materialları;

Digər materiallar

Veksellər;

Qiymətli kağızlar;

Maliyyə əməliyyatları;

Müəssisənin bu tip aktivləri 3 aydan çox konservasiya olunan yaxud 12 aydan çox olan yenidənqurma və modernləşdirmə altında olan bina və tikililərdə bu sinfə aiddir.

Tədqiqatın informasiya bazası. Dissertasiyanın yazılması zamanı həm yerli ədəbiyyatlardan, həm də xarici ədəbiyyatlarla yanaşı internet resurslarından istifadə olunub. Yerli ədəbiyyatlardan G.A. Abbasov, S.M. Səbzəliyev, A.İ. Daşdemirov, F.Ş. Hacıyev, N.M. İsmayılov, D.B. Namazova, S. A. Abbasova, G. A. Cəfərli, R. N. Kazımov kimi alimlərin elmi ədəbiyyatlarından istifadə olunub. Xarici ədəbiyyatlardan Бакаева А.С., Безруких П.С., Ивашкевича В.Б., Кейлера В.А., Ковалева В.В., Кондракова Н.П., Любушина Н.П., Негашева Е.В., Палия В.Ф., Савицкой Г.В., Сайфуллина Р.С., Соколова Я.В., Соловьевой О.В., Ткача В.И., Шеремета А.Д. kimi alimlərin elmi ədəbiyyatlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. İstehsal müəssisəsində aktivlərin uçotunun təkmilləşdirilməsi üçün metodoloji və nəzəri müddəaların əsaslandırılmasıdır.

Dissertasiyanın məqsədinə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələri həll etmək lazımdır:

- Aktivlərin iqtisadi təsnifatı və mahiyyəti ilə tanış olmaq;
- MHBS-a uyğun olaraq aktivlərin uçotunun formalaşdırılması xüsusiyyətlərini açıqlamaq;
- Aktivlərlə audit proseslərinin aparılması və planlaşdırılmasını nəzərdən keçirmək
- Aktivlərin uçotu ilə bağlı problemləri müəyyənləşdirmək
- Aktivlərin audit zamanı baş verən tipik səhvləri göstərmək
- Aktivlərin auditinin və uçotunun təkmilləşdirilməsi yollarını təklif etmək

Tədqiqatın mövzusu. Tədqiqatın mövzusu müəssisədə aktivlərin rolu, onların audit və uçotunun nəzəri və metodoloji aspektləridir.

Tədqiqatın obyekt və predmeti. Tədqiqatın obyekt istehsal müəssisələrində aktivlərin audit və uçotunun nəzəri və metodoloji əsaslarından eyni zamanda beynəlxalq standartlara əsasən aktivlərin istehsal müəssisəsində əhəmiyyətinə aid olunur.

Tədqiqat metodları. Tədqiqatın nəzəri metodoloji əsası istehsal müəssisələrində aktivlərin audit və uçotunun nəzəri və metodoloji əsaslarının hərtərəfli, daha dərinədən öyrənilməsindədir.

Müasir dövrdə müəssisələrdəki aktivlərin rolu durmadan artır. Bu, bəzi müəssisələrin başqaları tərəfindən mənimsənilməsi tendensiyası, texnoloji tərəqqinin miqyası və sürəti, informasiya texnologiyalarının inkişafı, Azərbaycanın iqtisadi bazarının inteqrasiyası və mürəkkəbləşməsidir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatın aparılması zamanı əldə olunan nəticələr və qeyd olunmuş təkliflər müasir dövrdə istehsal müəssisələrində amortizasiya olunan aktivlərin uçotunun təkmilləşdirilməsinin müasir yenilik potensialı üçün istifadə edilə bilər.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri. Tədqiqat işinin yazılması zamanı praktiki əhəmiyyət kimi Azərbaycanda mövcud olan istehsal müəssisələrinin amortizasiya dərəcələri və mühasibat siyasəti istifadə olunmuşdur. Tədqiqat işinin praktiki əhəmiyyətində Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik

aktları, müəssisələrin amortizasiya strategiyası, milli mühasibatlıq sistemi və beynəlxalq mühasibat standartlarına müraciət edilmişdir.

Tədqiqat işinin başlıca müddəalarına əsaslanaraq əməkdaşlıq yolu ilə müasir dövrdə istehsal müəssisələrində amortizasiya olunan aktivlərin uçotunun təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş uzunmüddətli strategiyaların hazırlanmasında və həyata keçirilməsində istifadə edilə bilər.

I FƏSİL

İSTEHSAL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ AMORTİZASIYA OLUNAN AKTİVLƏRİN UÇOTUNUN NƏZƏRİ METODOLOGİYASININ ƏSASLARI

1.1. Amortizasiya olunan aktivlərin iqtisadi mahiyyəti və tanınma kriteriyaları

Müasir dövrdə müəssisələrin aktivlərinin dəyərini obyektiv qiymətləndirmə problemi getdikcə daha aktual olur, çünki:

-aktivlərin dəyəri hər hansı bir müəssisənin əməliyyat fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün strategiya və taktikanın hazırlanması, habelə məqsəd və vəzifələrin həyata keçirilməsinin sonrakı monitorinqi, dəyişən şəraitə uyğunlaşdırılması üçün ilkin məlumatdır;

-aktivlərin dəyəri müəssisənin maliyyə vəziyyəti və fəaliyyətinin nəticələri barədə etibarlı məlumat əldə etmək və təhlil etmək üçün əsas rolunu oynayır;

ölkə iqtisadiyyatının balanslaşdırılmış strateji inkişafı istiqamətlərini hazırlayarkən və ölkənin milli təhlükəsizliyini təmin edən ehtiyaclarını ödəmək üçün, habelə qəbul edilmiş iqtisadi siyasəti həyata keçirərkən ölkə müəssisələrinin varlıqlarına dair obyektiv məlumatlar (sahələrə görə bölünür) dövlət orqanları üçün zəruridir;

aktivlərin azaldılmış dəyəri bank sisteminin sabitliyini qorumaq üçün ilkin şərtlər yaradır, çünki borc alarkən aktivlər çox vaxt girov rolunu oynayır.

Müəssisənin böhran şəraitində və böhrandan sonrakı dövrdə nəzərdən keçirilən məsələlər aşağıdakılara görə xüsusi əhəmiyyət qazanır:

1. Müəssisələrin əksəriyyəti üçün aktivlərinin dəyəri böhran proseslərinin son mərhələsində kəskin şəkildə aşağı düşmüşdür;
2. Əksər hallarda bu azalma rəsmi hesabatlarda əks olunmayıb.

Eyni zamanda, aktivlərin dəyəri böhrandan sonrakı dövrdə bir müəssisənin inkişaf perspektivlərinin göstəricisidir. Aydındır ki, aktivlərin obyektiv qiymətləndirilməsi davam edən böhranın mümkün vəziyyətlərinin mənfi

nəticələrini minimuma endirmək və gələcək potensial faydaları maksimum dərəcədə artırmaq üçün proaktiv tədbirlərin alınmasına imkan verəcəkdir.

Müəssisənin bütün növ maddi aktivləri, müəyyən bir tarix üçün maliyyə hesabatlarında maddə üzrə kodlaşdırmanın açıqlanması ilə əks olunmalıdır. Dəyər ifadəsi giriş və çıxışdan sonra Müəssisənin aktivlərinin qiymətləndirilməsi üçün qəbul edilmiş metodlar əsasında formalaşır.

Müəssisənin ən vacib vəzifələrindən biri hesabat vermək, əmlak uçotu və müəssisənin balansında aktivlərin düzgün göstərilməsidir. Balans tərtibatı uzunmüddətli və qısamüddətli aktivlərin təsnifatı, habelə likvidlik qaydasında təqdim edilməsi üzərində işləyir. Balansda bəzi aktiv və öhdəliklər ümumiləşdirilirsə, müəssisə hesabat tarixindən sonra 12 ay ərzində ödənilməsi planlaşdırılan aktiv və öhdəliklərini əks etdirməlidir.

Əsas vəsaitlər - istehsal yaxud qeyri-istehsal məqsədli binalar; torpaq və torpaq hüquqları; inzibati binalar; istismara verilməmiş daxil olmaqla istehsal avadanlığı; nəqliyyat vasitələri və s. kimi xüsusiyyətlər buraya daxildir.

Maddi kəşfiyyat obyektləri bu cür əmlaka təbii ehtiyatların axtarışı və ya işlənməsində istifadə olunan müxtəlif tikililər, avadanlıq və nəqliyyat daxildir. Məsələn, bunlar qazma qurğuları, boru kəmərləridir.

Maddi layihələrə yatırımlar - müvəqqəti sahiblikdə olan digər təşkilatlara ödənişlə verilən maddi mənbələri əhatə edir. Bunlar icarə müqavilələridir.

"Aktivlər" in mahiyyətinin təhlili iki cəhəti vurğulamağa imkan verir: mühasibat və iqtisadi. Mühasibat uçotu, maddi və qeyri-maddi əmlakı əks etdirən balansın bir hissəsi olduğunu göstərir. Aktivlərin iqtisadi mahiyyəti quruma məxsus mülkiyyət hüquqlarının hər hansı bir əmlak şəklində (məşinlər, avadanlıqlar, binalar, səhmlər, bank depozitləri, qiymətli kağızlara investisiyalar, patentlər (Qərb praktikasında işgüzar nüfuz) əks etdirir.

Müəssisənin öz maliyyə qaynaqlarının formalaşdırılması prosesinin effektiv strateji idarə edilməsi onun amortizasiya siyasətinin inkişaf etdirilməsini tələb edir.

Müəssisənin amortizasiya siyasəti, amortizasiya olunan aktivlərin fəaliyyətinin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla yenilənmə intensivliyi səviyyəsini

fərdiləşdirməkdən ibarət olan maliyyə mənbələrinin formalaşdırılması üçün ümumi strategiyanın ayrılmaz hissəsidir.

Müəssisənin fəaliyyət göstərən uzunmüddətli aktivlərin müəyyən qruplarının yenilənmə intensivliyi səviyyəsini müəyyən edən amortizasiya siyasətinin formalaşdırılması prosesində aşağıdakı əsas amillər nəzərə alınır:

Müəssisədə istifadə olunan əsas vəsaitlərin və istifadə olunan aktivlərin həcmi.

Müəssisənin amortizasiya siyasətinin fəaliyyətdə olan uzunmüddətli aktivlərin yenilənmə sürətinə və fəaliyyətinin yekun maliyyə nəticələrinə təsiri öz əsas vəsaitlərinin və aktivlərin həcmnin artmasına nisbətə artır;

- istifadə olunmuş əsas vəsaitlərin və aktivlərin real dəyərinin uçotunda əks etdirmə metodları. Müəssisənin bu növ əməliyyat aktivlərinin davamlı olaraq yenidən qiymətləndirilməsi müasir şəraitdə dövrü xarakter daşıyır və onlardakı bahalaşmanı tam əks etdirmir. Bu baxımdan amortizasiya ayırmaları bu aktivlərin həqiqi köhnəlməsini tam xarakterizə etmir və yeniləmə dəyərini itirirlər. Fəaliyyətdə olan uzunmüddətli aktivlərin həqiqi amortizasiyasının ölçüsünün azaldılması yalnız onların yenilənmə sürətinin azalmasına deyil, həm də müəssisənin mənfəətinin həddindən artıq uydurma miqdarının formalaşmasına və müvafiq olaraq ondan ödənişli gəlir vergisi şəklində əlavə maliyyə mənbələrinin çıxarılmasına gətirib çıxarır;

- amortizasiya olunan aktivlərin müəssisə tərəfindən istifadəsinin faktiki dövrü. Amortizasiya dərəcələrinin inkişafı prosesində qurulmuş müəyyən növ əsas fondların orta ömrü təyin edilməyib və istismar fəaliyyətində istifadə xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla hər bir müəssisədə müəyyənləşdirilməlidir. Bu, şirkətin istismar müddətini müstəqil olaraq təyin etdiyi (lakin 10 ildən çox olmayan) əməliyyat prosesində istifadə olunan aktivlərə aiddir;

- qanunla icazə verilən amortizasiya metodları. Xarici təcrübə, istifadəyə icazə verilən uzunmüddətli aktivlərin köhnəlmə metodlarının çox sayda olduğunu sübut edir ki, bu da müəssisələrə geniş bir amortizasiya siyasəti üçün alternativ variantlar yaratmağa imkan verir.

Qanunvericiliyimiz istifadə olunan amortizasiya metodlarını məhdudlaşdırır;

- istifadə olunmuş əsas vəsaitlərin tərkibi və strukturu. Ölkəmizdə istifadəsinə icazə verilən amortizasiya metodları, fəaliyyət göstərən əsas fondların hərəkətli və daşınmaz (aktiv və passiv) hissələri kontekstində fərqləndirilir. Müəyyən edilmiş amortizasiya ayırmaları dərəcələri ilə müəyyən edilir;

- inflyasiya dərəcəsi. Yüksək inflyasiya şəraitində amortizasiya bazası və buna görə də amortizasiya ayırmaları miqdarı daim qiymətləndirilmir. Bundan əlavə, inflyasiya amortizasiya fondunun yığılmış aktivlərinin real dəyərində mənfi təsir göstərir və bu, fəaliyyətdə olan uzunmüddətli aktivlərin yenilənmə sürətinin artırılması üçün maliyyə imkanlarını mənfi təsir göstərir;

- müəssisənin investisiya fəaliyyəti. Amortizasiya metodlarının seçimi əsasən investisiya mənbələrinə olan cari ehtiyac səviyyəsi, müəssisənin fəaliyyətdə olan uzunmüddətli aktivlərinin yenilənməsini təmin edən fərdi investisiya layihələrini həyata keçirməyə hazırlığı ilə müəyyən edilir.

İnkişaf etmiş bazar sistemi olan ölkələrin iqtisadi mexanizmi uzunmüddətli aktivlərin - əsas vəsaitlərin və qeyri-maddi əmlak dəyərlərinin köhnəlmə metodlarından geniş istifadə imkanını təmin edir. Ölkəmizdə əsas vəsaitlərin köhnəlməsinin müxtəlif metodlarından istifadə etmək üçün dəyişən imkanlar mövcud mühasibat standartları ilə məhdudlaşdırılmışdır.

Ölkəmizin tədricən bazar iqtisadiyyatına keçməsi gələcəkdə xarici iqtisadi praktikada işlənilmiş və Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartlarında əksini tapan amortizasiya metodlarının bütün arsenalından 2000-ci ildən etibarən geniş istifadə edilməsinə imkan verir. Bu baxımdan istifadə olunan uzunmüddətli aktivlərin köhnəlmə metodları ilə yanaşı uyğun görünür. Ölkəmiz, xarici iqtisadi praktikada istifadə edilən ən yaygın metodları nəzərdən keçirir.

Uzunmüddətli aktivlərin amortizasiya metodlarının müxtəlifliyinə baxmayaraq, onun hesablanması üçün ilkin baza birləşdirilmişdir. Aşağıdakı üç əsas göstəriciyə əsaslanır:

- amortizasiya olunan aktivin tarixi dəyərində məbləği;

- amortizasiya olunan aktivin qalıq dəyərinin cəmi (qalıq dəyər proqnozlaşdırılmırsa, amortizasiya olunan aktiv "sıfır qalıq dəyəri olan aktiv" termini ilə xarakterizə olunur);

- istifadə edilmiş uzunmüddətli aktivin təxmini istismar müddəti ("faydalı istifadə müddəti") (müddət, onun iştirakı ilə istehsal olunan məhsulun həcmi, ümumi texniki mənbəyi və s. ilə ifadə olunur).

Qanunverçilik qaydalarının Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartlarına uyğunlaşdırılması üçün hazırda aktivlərin uzunmüddətli və qısamüddətli bölgüsündən istifadə olunur, halbuki 2012-ci ilə qədər standart hesablar planında bölmə uzunmüddətli və cari aktivlərə bölünmüşdür.

Aktivlər aşağıdakı meyarlara cavab verdikləri təqdirdə uzunmüddətli kimi təsnif edilir:

- müəssisənin iqtisadi fəaliyyətində istifadə məqsədi ilə əldə edilmiş;
- satış üçün nəzərdə tutulmamışdır;
- bir ildən çox faydalı ömrü var.

Uzunmüddətli aktivlərin əldə edilməsinin əsas məqsədi onlardan sonrakı satış günü deyil, məhsulların istehsalı, xidmətlərin göstərilməsi və ya malların satılması prosesində istifadə etməkdir.

Uzunmüddətli aktivlər bir müəssisənin iş aparmasına imkan verən vasitədir. Bir qayda olaraq, əksər istehsal müəssisələrində əmlakın əhəmiyyətli bir hissəsi uzunmüddətli aktivlərə aiddir. Onların vəziyyəti və effektiv istifadəsi birbaşa təşkilatların iqtisadi fəaliyyətinin son nəticələrini təsir edir.

Müasir iqtisadiyyatda mühasibat, uzunmüddətli aktivlərin istifadəsinə yüksək keyfiyyətli və hərtərəfli nəzarəti təmin etmək və investisiya imkanlarını müəyyənləşdirmək üçün məhsulun xərclərinin və qiymətlərinin formalaşmasında təşkilat rəhbərləri və sahibləri üçün əvəzolunmaz bir məlumat mənbəyinə çevrilir.

Hər bir müəssisə daxili qanunvericiliyə görə balans aktivində əks olunan və təsnif edilən əmlaka sahibdir:

Şərtlərə görə: uzunmüddətli və qısamüddətli;

Maddi və qeyri maddi olmasına görə: maddi və qeyri-maddi.

Uzunmüddətli aktivlərin əksəriyyəti vahid bir prinsipə əsasən formalaşır: onların istehsal prosesində uzunmüddətli iştirakı (bir ildən çox) və dəyəri bir neçə il ərzində hissə-hissə istehsal olunan məhsullara ötürülməsi. Buna görə uzunmüddətli aktivlər deyilənlər daima müəssisənin (təşkilatın) fond dövriyyəsinədir. Eyni zamanda, amortizasiya ayırmaları yolu ilə dəyərlərini istehsal olunmuş məhsullara (işlərə, xidmətlərə) köçürürlər. Bu tsiklin dövrü daha uzundur, lakin daim həyata keçirilir.

Eyni zamanda, uzunmüddətli aktivlər zəif likvid aktivlər kimi təsnif edilir. Bu, yalnız əhəmiyyətli bir müddətdən sonra (altı ay və daha çox) əhəmiyyətli itkilər olmadan pul şəklinə çevrilə biləcəyi deməkdir. Aydın məsələdir ki, müəyyən bir iş növünə uyğunlaşdırılmış əsas mülkiyyət dəyərlərinin bazarda satılması istehlak malları və ya qısamüddətli aktivlərdən (likvid məhsullar, səhmlərdən) çox daha çətinidir.

Uzunmüddətli aktivlərin xüsusiyyətləri, qısa müddət ərzində quruluşları baxımından zəif dəyişkən olduqları üçün əməliyyat idarəçiliyinə zəif uyğunlaşma faktını da əhatə edir.

Beləliklə, uzunmüddətli aktivlər təşkilatın təşəbbüskarlıq fəaliyyətində dəfələrlə iştirak edən, dəyərlərini tədricən yeni yaradılan istehlak dəyərinə (istehsal olunan məhsullara) köçürən, istismar müddəti 1 ildən çox olan, satış üçün deyil, istifadə üçün olan və ya olmayan aktivlər kimi başa düşülür.

Uzunmüddətli aktivlər balans aktivinin birinci hissəsində əks olunur və 2012-ci ildə Model Hesablama Planının tətbiqi ilə bunlar daxildir:

- əsas vəsaitlərin dəyəri (111);
- əsas vəsaitlərin köhnəlməsi (112);
- investisiya mülkiyyətinin dəyəri (121);
- qeyri-maddi aktivlərin dəyəri (101);
- qeyri-maddi aktivlərin amortizasiyası (102);
- digər uzunmüddətli investisiyalar (183)
- təxirə salınmış vergi aktivləri (161).

Əsas vəsaitlər uzun müddətli aktivlərin əhəmiyyətli hissəsini təşkil edən elementlərindən biridir.

"Əsas vəsaitlər" hesabı, təşkilatın istismarda olan əsas fondlarının mövcudluğu və hərəkəti, ehtiyatı, konservasiyası, habelə maliyyə icarəsi (icarə), etibarlı idarəetmə ilə əldə edilmiş məlumatları ümumiləşdirmək məqsədi daşıyır.

Maddi bir formaya sahib olan aktivlər, təşkilat tərəfindən aşağıdakı şərtlərin yerinə yetirilməsi şərti ilə əsas vəsait kimi uçot üçün qəbul edilir:

Amortizasiya, əsas vəsaitlərin dəyərinin sahibkarlıq fəaliyyəti dövründə istifadəsi ilə istehsal olunan məhsulların (işlərin, xidmətlərin) dəyərində köçürülməsidir.

"Əsas vəsaitlərin köhnəlməsi" hesabı, əsas vəsaitlərin köhnəlməsi barədə məlumatları ümumiləşdirmək məqsədi daşıyır.

Amortizasiya, aktivin amortizasiya dəyərinin təxmin edilən faydalı ömrü ərzində bölüşdürülməsidir. Hesabat dövrü üçün amortizasiya birbaşa və ya dolayı yolla xalis mənfəət və ya zərər hesabına yazılır. Amortizasiya olunan aktivlər:

- Birdən çox hesabat dövrü üçün istifadə olunur;
- Obyektin məhdud istifadə müddəti olmalıdır;
- Müəssisə tərəfindən məhsul və xidmətlərin istehsalında və ya tədarükündə, digər təşkilatlara icarəyə verilməsi və ya inzibati məqsədlər üçün istifadə olunur.

Faydalı ömür, müəssisənin amortizasiya olunan aktivdən istifadə etməsini gözlədiyi dövr və ya bu növ aktivdən gözlənilən istehsal həcmində əldə edildiyi dövrdür.

Aktivlərin amortizasiya olunmuş dəyəri həqiqi alış məsrəfidir. Maliyyə hesabatlarında, təxmini qalıq dəyər çıxılmaqla əks olunur və dəyərinin artmasından asılı olmayaraq, aktivin faydalı istifadə müddəti ərzində hər hesabat dövrü üçün sistematik olaraq tanınmalıdır.

Amortizasiya, əsas vəsaitlərin istifadə müddətində dəyərinin hazır məhsullara, işlərə, xidmətlərə köçürülməsi yolu ilə ödənilməsi prosesidir. Amortizasiya, obyektin istifadə olunduğu dövrdə, təşkilatın fəaliyyətinin nəticəsindən asılı

olmayaraq ayrı bir hesaba yığılan məbləğlər şəkildə uçota alınır və əks etdirilir. (Abbasov İ., M.Rəsulov: 2011. səh. 244-245.)

Həmçinin, qeyri-kommersiya təşkilatlarının əsas vəsaitlərinin obyektləri amortizasiya olunmur. Hesabat ilinin sonunda təşkilat tərəfindən müəyyən edilmiş faydalı istifadə müddəti əsasında amortizasiya edilir. Bu obyektlər üzrə amortizasiya məbləğlərinin hərəkəti ayrıca balansdankənar hesabda uçota alınır. Balansdankənar hesabdakı bu obyektlər üçün amortizasiya məbləğləri haqqında məlumatlar ümumiləşdirilir və bunlar xətti şəkildə hesablanır.

Əsas fondlar, o cümlədən ehtiyatda olanlar (ehtiyat) daxil olmaqla amortizasiya xərclərinin hesablanması bu maddənin mühasibat üçün qəbul edildiyi aydan sonrakı ayın 1-dən başlayır və bunların dəyərinin tam ödəndiyi aydan sonrakı ayın 1-də bitir.

Əsas vəsaitlər üzrə hesablanmış amortizasiya məbləğləri, bu hesabat dövründə hansı təşkilatın fəaliyyət göstəricilərinə malik olmasından asılı olmayaraq, istifadə edildiyi hesabat dövründə müvafiq məbləğləri ayrı bir hesaba yığıb mühasibat uçotunda əks etdirilir. (Abbasov İ., M.Rəsulov:2011.səh.246)

Uzun müddətli aktivlər üçün 2 şərt mövcuddur. Bu 2 şərt yerinə yetirildiyi təqdirdə uzunmüddətli aktivlər balansda əks olunur:

1. istifadəsindən iqtisadi səmərə əldə etmək imkanı;
2. Əməliyyat sistemlərinin hesabı etibarlı şəkildə müəyyən edilərsə.

Gələcəkdə məhsulların satışından və maliyyəsinin qənaətindən və s. şəkildə gəlirlər əldə oluna bilər.

İkinci meyar obyekt əldə etmə və ya yaratmaq xərcləri haqqında məlumatların mövcudluğu ilə müəyyən edilir. Mühasibatdakı əsas vəsaitlər texniki xüsusiyyətləri, təyinatı və istifadəsi üsulları ilə eyni qruplara bölünür. Qeyd etdiklərimizə əsasən uzunmüddətli aktivləri aşağıdakı qruplara bölə bilərik

- ✓ Əsas vəsaitlər:
- ✓ torpaq;
- ✓ torpaqların yaxşılaşdırılması üçün əsas xərclər;
- ✓ binalar, tikililər və ötürücü cihazlar;

- ✓ maşın və avadanlıqlar;
- ✓ nəqliyyat vasitələri;
- ✓ alətlər, cihazlar, inventar (mebel);
- ✓ digər əsas vəsaitlər.

Digər uzunmüddətli maddi aktivlər:

- ✓ kitabxana fondları;
- ✓ aşağı dəyərli uzunmüddətli maddi aktivlər;
- ✓ müvəqqəti rəmzi olmayan strukturlar;
- ✓ Təbii ehtiyatlar;
- ✓ inventar konteyner;
- ✓ digərləri.

Əsas vəsaitlərin tarixi dəyəri mühasibat uçotunda əks olunan aktivlərin mənsəyinə və ya nominal dəyərində əsaslanan aktivlərinin dəyəridir.

Beləliklə, aktiv iqtisadi vahid tərəfindən tarixi dəyərlə uçota alınarsa, gələcək dəyəri sonrakı dəyişikliklərlə düzəldilmir. Tarixi varlıq qiymətləndirmə metodları ABŞ-da populyardır və ümumiyyətlə qəbul edilmiş mühasibat prinsiplərinə tam uyğundur.

İstehsal obyektlərinin tikintisi üçün torpaq sahəsi 1930-cu ildə təsərrüfat subyekti tərəfindən 20.000 dollara alınıb. Hazırda onun dəyəri 2.000.000 dollardır. Bununla birlikdə, iş vahidi balansında bu aktiv (torpaq sahəsi) 20.000 dollar dəyərində əks olunur. Əsas vəsaitin tarixi dəyəri olaraq götürülən 20.000 dollar dəyərindədir. Beləliklə, ABŞ-da, tənzimləyici sənədlərə görə, əsas vəsaitlərin alındığı tarixdən sonra əsas bazarın real bazar dəyəri əhəmiyyətli dərəcədə dəyişsə də, əsas vəsaitlərin dəyəri təşkilatın balansındakı tarixi uçotda mühasibat uçotunda əks olunmalıdır.

Aktivlərin tarixi dəyərinin istifadəsi fərziyyəsi aşağıdakı üstünlüklərə malikdir:

- ❖ Mühasibat işində sadəlik və istifadə rahatlığı;
- ❖ Fərqli iqtisadi vahidlərin hesabatlarının müqayisəli müqayisəsi imkanı;
- ❖ Bir təsərrüfat subyektinin aktivlərinin yenidən qiymətləndirilməsini həyata keçirən şəxslərin subyektivlik risklərinin minimuma endirilməsi.

İlkin, tarixi dəyər, müəyyən bir sabit aktivin əldə edilməsinə, çatdırılma, quraşdırılma, məlumat və məsləhət xidmətlərinə və dövlət tərəfindən bir iqtisadi quruma ödənilən vergilər çıxılmaqla aktivlərin alınması ilə əlaqədar digər xərcləri əhatə edir.

1.2. Amortizasiya olunan iqtisadi aktivlərin uçotunun hesabatda təsnifatı və prinsipləri

Əsas fondlar da daxil olmaqla uzunmüddətli aktivlərin uçotu və hesabatı sisteminin təkmilləşdirilməsi zərurəti bir sıra daxili və xarici amilləri üzə çıxardı. Azərbaycan Respublikasının (AR) dünya iqtisadi inteqrasiyasına daxil olması, ölkə iqtisadiyyatına xarici investisiyalar axınının artması, yerli müəssisələrin xarici firma və şirkətlərlə işgüzar və tərəfdaşlıq əlaqələrinin genişlənməsi və dərinləşməsi bu kimi əsas xarici amillərə çevrilmişdir. Eyni zamanda, bazar münasibətlərinə keçid dövründə hazırlanmış əsas vəsaitlərin uçotu və hesabatı qaydaları və standartları bazar iqtisadiyyatının tələblərinə cavab vermir və müvafiq iqtisadi və idarəetmə qərarlarını qəbul etmək üçün etibarlı və keyfiyyətli məlumat formalaşdırmaq iqtidarında deyil. Xarici və yerli müəssisələrin əmlakının tərkibi ilə tanışlıq göstərir ki, bu əmlakın əsas hissəsi əsas vəsaitdir. Buna görə də əsas vəsaitlərin uçotu və hesabatı sisteminin təkmilləşdirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Əsas fondların tərkibi və strukturu, habelə istifadənin səmərəliliyi barədə tam və etibarlı məlumat yaratmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Problemin tədqiqi zamanı biz uzunmüddətli aktivlərin mahiyyətini açıqladıq və funksiyalarını dəqiqləşdirdik, bu aktivlərin təsnifatında, qiymətləndirilməsində və sistemli uçotunun təşkilində Mühasibat Uçotu Standartlarının daha da təkmilləşdirilməsində nəzərə alınacaq əsas çatışmazlıqları müəyyən etdik. Əsas vəsaitlərin uçotu və hesabatının çətin problemlərindən biri də onların qiymətləndirilməsidir. Azərbaycanda müəssisələrin əsas vəsaitlərinin qiymətləndirilməsi məsələləri “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi, Mühasibat Uçotu Planının Tətbiqi Təlimatları kimi normativ sənədlərdə nəzərə alınır. Bu

sənədlər amortizasiya olunan əsas vəsaitlərin ilkin dəyərinin elementlərinin tərkibini müəyyənləşdirir. Bununla birlikdə, müəssisələr tərəfindən alınan torpaqların ilkin dəyərinin müəyyənləşdirilməsinə dair heç bir təlimat yoxdur.

Obyektlərin əsas vəsait kimi tanınma meyarları “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu ilə müəyyən edilir. Bunlar, əsasən, Maliyyə Hesabatlarının Hazırlanması və Təqdim edilməsinə dair Əsasnamələrdə və BMHS 16 “Əsas vəsaitlər” də göstərilən meyarlara cavab verir. Beləliklə, yuxarıda göstərilən qanun əsas vəsaitləri bir ildən çox müddətdə məhsul istehsalında, işin yerinə yetirilməsində, xidmətlərin göstərilməsində və ya müəssisəyə gəlir gətirə biləcək inzibati ehtiyaclar üçün istifadə olunan və müəyyən müddət ərzində amortizasiya olunan aktivlər kimi müəyyənləşdirir. Nəticə etibarilə, əsas vəsaitlərin müəyyənləşdirilməsinə yerli yanaşmalar MHBS 16-nın meyarlarına və qaydalarına bənzəyir. Lakin ümumi yanaşmalara baxmayaraq, bir fərq də var. Beləliklə, BMHS-ə uyğun olaraq müəyyən əmlak növlərinin əsas fondlara aidiyyəti mühasibin peşəkar qərarı əsasında müəyyən edilə bilər. BMHS 16 kiçik alətlərin, qurğuların və armaturların əksəriyyətinin əsas vəsaitlər kimi (istismar müddəti və dəyərindən asılı olmayaraq) deyil, ehtiyatlar kimi uçota alınmasına imkan verir.

BMHS əsas vəsaitlərin uçotu üçün iki modeldən birini istifadə etməyi tövsiyə edir: maya dəyəri və yenidən qiymətləndirilmiş model. İnanırıq ki, yerli müəssisələrin maya dəyəri modelindən istifadə etmələri məsləhətdir. Fakt budur ki, əsas vəsaitlərin yenidən qiymətləndirilmiş maya dəyəri ilə uçotu üçün müvafiq bir əsas yoxdur. Beynəlxalq mühasibat praktikasında obyektlərin ehtiyatlara və əsas fondlara bölünməsi üçün xərc meyarları təmin edilmir. Beynəlxalq standartlardan fərqli olaraq, Azərbaycan mühasibat sistemində “investisiya mülkiyyəti” anlayışı fərqlənir.

Baxılan sənəddə əsas vəsaitlərin təsnifat sistemində və beynəlxalq standartlarda ciddi fərqlər mövcuddur. Fikrimizcə, bütün bu və digər fərqliliklər aradan qaldırılmalıdır. Yerli əsas vəsaitlərin uçotu və hesabatı sistemi MHBS 16-ya uyğun olaraq qurulmalıdır. Hər şeydən əvvəl ehtiyatlara və əsas fondlara bölünmə

obyektləri üçün xərc meyarlarını qeyd etmək lazımdır. Bir obyektin əsas fondlara uyğunluğu aşağıdakı meyarlarla müəyyənləşdirilməlidir:

- 1) xidmət müddəti (bir ildən çox);
- 2) iqtisadi fayda gətirmə qabiliyyəti;
- 3) faydalı istifadə müddəti ərzində dəyərin qaytarılması (amortizasiya).

Əsas fondların uçotunun spesifik problemlərindən biri obyektlərin amortizasiya dəyərinin müəyyənləşdirilməsidir. Bildiyiniz kimi, əsas vəsaitlərin qalıq dəyərinin ilkin dəyərdən çıxılması ilə müəyyən edilir. Təəssüf ki, ölkədə mütəşəkkil bazar və ləğvetmə dəyərinin az-çox etibarlı şəkildə müəyyən edilə biləcəyi digər şərtlər yoxdur. Öz növbəsində, bu amortizasiya olunmuş dəyəri və dolayısı ilə əsas vəsaitlərin ödəmə tarixi və miqdarını etibarlı şəkildə müəyyənləşdirməyə imkan vermir. Daxili mühasibat və hesabat sistemində əsas fondların yenidən qiymətləndirilməsi və ləğvetmə dəyərinin müəyyənləşdirilməsi məsələləri də həll olunmamış qalır. 16 №-li MHBS-da qeyd edildiyi kimi, yenidən qiymətləndirmə torpaqların və binaların həqiqi dəyərini təyin etməlidir ki, bu da mahiyyət etibarilə bu varlıqların bazar dəyəridir. Həqiqi dəyər ümumiyyətlə peşəkar qiymətləndiricilər tərəfindən müəyyən edilir. Maşın və avadanlıqların həqiqi dəyəri, orijinal və ya balans dəyərinin sistemli yenidən nəzərdən keçirilməsi ilə müəyyən edilməli olan bazar dəyəridir. BMHS 16-da ləğvetmə dəyəri, “aktivin ömrünün sonunda olacağı yaşa və vəziyyətə çatmış olsaydı, bir müəssisənin aktiv satışından əldə etdiyi təxmini xərcləri çıxmaqla alacağı təxmin edilən məbləğ” deməkdir. Sözügedən qanunda ləğvetmə dəyərinin belə bir tərifini yoxdur.

Ümumiyyətlə, mühasibat və hesabatda əsas vəsaitlərin nəzəri, metodoloji və praktik cəhətdən qiymətləndirilməsinin müasir tələblərə və beynəlxalq təcrübəyə uyğun olmadığını deyə bilərik.

Əsas fondların formalaşdırılması (yaradılması) üçün istifadə olunan kapital qoyuluşlarının sistemli və dəqiq uçotu mövcud deyil. Bənzər bir vəziyyət, amortizasiya ayırmaları kimi əsas fondların təkrar istehsalı üçün vacib bir maliyyə mənbəyi üçün mövcuddur. Başqa sözlə, göstərilən mənbədən vəsaitlərin formalaşması və istifadəsi üçün ayrıca mühasibat uçotu yoxdur. Əsas vəsaitlərin

amortizasiya və amortizasiya uçotu da qeyri-müəyyəndir. Amortizasiya metodları və dərəcələri mühasibat və hesabat məsələlərini tənzimləyən qaydalarla deyil, Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilir.

Məlumdur ki, nəzəriyyə və təcrübə əsas vəsaitlərin köhnəlməsini hesablamaq üçün bir neçə metod hazırlamışdır. Xarici firmalar bu və ya digər üsulu seçmək və bunu mühasibat siyasətində qeyd etmək azadlığına malikdirlər. Beynəlxalq praktikada aşağıdakı amortizasiya metodlarından istifadə olunur: xətti; azalan balans; dəyəri il sayının cəmi ilə silinməsi; maya dəyərinin məhsul (iş, xidmət) həcminə nisbətdə silinməsi yerli müəssisələrin amortizasiya metodlarını seçmək hüququ yoxdur. Hamısı Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş azalan balans metodundan istifadə edir. Tədqiqat göstərir ki, müəyyən edilmiş metod üzrə amortizasiyanın hesablanması proseduru əsas vəsaitlərin faydalı istismar müddətində köhnəlməsinə imkan vermir. Azərbaycanın ticarət müəssisələrində tətbiq olunan balansın azaldılması metodu amortizasiya ayırmalarının elastikliyinə azaldır, uzunmüddətli amortizasiya olunan aktivlərə investisiyaların artmasına təkan vermir və müəssisə rəhbərliyi arasında qarışıqlığa səbəb olur. Fikrimcə, amortizasiyanın intensivlik səviyyəsi məhsulların (işlərin, xidmətlərin) maya dəyəri və dəyəri, maliyyə mexanizminin xüsusiyyəti və müəssisənin strategiyası nəzərə alınmaqla təyin olunmalıdır. Buna əsaslanaraq məhsulların (işlərin, xidmətlərin) tədarükü və satışı üçün əlverişli şərtlər altında olan müəssisələr sürətli geri ödəmə siyasətini həyata keçirməli və satışların satınalma şərtləri pisləşərsə, əsas vəsaitlərin maya dəyərinin yavaş qaytarılması siyasətini həyata keçirməlidirlər.

İqtisadi mənfəət gətirən əsas vəsaitlər daxil olmaqla uzunmüddətli aktivlər balansda “Əsas vəsaitlər və digər uzunmüddətli aktivlər” adlı ayrı bir hissədə əks olunur. Uzunmüddətli aktivlərin müəssisəyə iqtisadi səmərə gətirə bilməyəcəyini sübut etməyə ehtiyac yoxdur, digər tərəfdən çevrilməyən aktivlər balansda əks olunmamalıdır. (Abbasov İ., Məmmədov İ., Cabbarov A.:2017.səh. 147-151)

Müəssisəyə məxsus torpaq sahələrinin dəyəri mühasibat balansında göstərməlidir, çünki bu torpaq sahələri müəssisənin əsas fondlarının ayrılmaz hissəsidir. Əsas vəsaitlərin qalıq dəyərinin həqiqi bazar dəyərinə uyğun olması

üçün, 16 №-li MUBS-da müəyyən edilmiş qaydada yenidən qiymətləndirilməlidir. Bu arada, Azərbaycanda müəssisələrin əsas fondların yenidən qiymətləndirilməsi sonuncu dəfə 1996-cı ildə həyata keçirilmişdir. Mövcud metodoloji vəziyyətdən çıxmaq üçün Mühasibat və hesabat sistemindəki çatışmazlıqlara görə, Azərbaycan milli mühasibat uçotu standartlarının (MHS) tətbiqi proqramını qəbul etdi, yeni standartlar, iş təşkilatları üçün hesablar planı hazırladı və təsdiq etdi. 2006-cı ildə təsdiqlənmiş yeni Hesablama Planı, müəssisənin aktivləri, öhdəlikləri, kapitalı, gəlirləri və xərcləri haqqında məlumat formalaşdıracaq şəkildə qurulmuşdur. Sözügedən Hesablama Planı, birincisi, tövsiyə xarakteri daşıyır; ikincisi, müvafiq tətbiq təlimatlarına malik deyil, bu səbəbdən bu Hesab Planı hələ də praktik olaraq istifadə edilmir. Əsas vəsaitlərin formalaşması, istifadəsi və silinməsinin uçotu üçün nəzərdə tutulmuş hesablar istifadəçilərin informasiya ehtiyaclarını ödəmək iqtidarında deyil. Beləliklə, məsələn, yeni hesablar əsasında əməliyyat fəaliyyətində istifadə olunan əsas fondlara yatırımlar və investisiya daşınmaz əmlakına investisiyalar haqqında məlumat əldə etmək mümkün deyil. Eyni şey yığılmış amortizasiya fondlarının istifadəsi barədə də demək olar.

Yeni Hesablama Planının tərkibi və quruluşunun ətraflı araşdırılması köhnə Hesablama Planı üçün xarakterik olan eyni çatışmazlıqları təkrarladığını deməyə əsas verir.

NAS 7 “Torpaqlar, binalar və avadanlıqlar”, NAS 27 “Daşınmaz əmlaka qoyulan investisiyalar” kimi milli standartlara gəldikdə, bunlar maliyyə hesabatlarında məlumatların tanınması, ölçülməsi və açıqlanması məsələlərini tənzimləyir və bu səbəbdən müxtəlif növ investisiyaların qeyd edilməsi proseduru, yanaşmalarını və qaydalarını təyin etmir. Yuxarıda göstərilən və digər milli mühasibat standartları Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartları əsasında hazırlanmışdır. Buna görə də BMHS kimi, mühasibat prosesini tənzimləmir və yalnız maliyyə hesabatlarındakı məlumatların məzmununa dair ümumi tələblər qoyur. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, əsasən məlumatların hesabatda əks olunmasını tənzimləyən standartların inkişafı ilə yanaşı, əməliyyatların mühasibat uçotunda əks olunması qaydaları, hesablardakı məlumatların qeydiyyatı və

sistəmləşdirilməsi proseslərinə ümumi yanaşmaları müəyyənləşdirmək, bu məlumatları ümumiləşdirmək lazımdır. Bu proses, bildiyiniz kimi, mühasibat dövrü adlanır. İndiyə qədər bu dövr yeni NAS-in qəbul edilməsi səbəbindən inkişaf etdirilməyib. Eyni səbəbdən, ümumilikdə mühasibat uçotu üçün kommersiya təşkilatları, o cümlədən əsas vəsaitlər və bu aktivlərə qoyulmuş investisiyaların uçotu, 1 yanvar 1996-cı ildən tətbiq olunan Hesablama Planını və Tətbiqi Təlimatları istifadə edirlər.

Əsas fondlar üzrə mühasibat və hesabat sisteminin yenidən qurulmasının, nəzərə alınan uzunmüddətli aktivlər üçün yeni standartların və hesabların tətbiq edilməsinin səbəblərindən biri də Vergi Məcəlləsinin təlimatlarında uyğunsuzluqdur. Məsələn, Vergi Məcəlləsinə əsasən, əsas dəyərlərin standart dəyərdən artıq təmirinin dəyəri əsas vəsaitlərin ilkin dəyərinə daxil edilməlidir. Bu arada, İFRS 16 və NAS 7 bu cür xərclərin yalnız əmək məhsuldarlığının artırılmasına, məhsulların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına və s.

Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi tərəfindən hazırlanmış gəlirdən çıxılmaqla təmir xərclərinin uçotu haqqında Təlimat, əsas vəsaitlərin təmir xərclərinin uçotu üçün, fikrimizcə, ləğv edilməli olan kompleks və zəhmətkeş bir metodoloji sxem təyin edir. Bütün həddən artıq təmir xərclərinin əsas vəsaitlərin ilkin dəyərinə aid edilməsinə dair Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş prosedur da müəssisələr üçün qəbul edilməzdir.

Yeni milli mühasibat və hesabat standartlarının tətbiqi üçün əhəmiyyətli bir səbəb, ölkənin tətbiqinə dair izahlı işlərin çox zəif aparılmasıdır. Bu, xüsusən yeni mühasibat və hesabat sisteminin tətbiqinin hələ başlamadığı, mühasibat işçilərinin hazırlanması və yenidən hazırlanması ilə bağlı məqsədyönlü bir iş olmadığı və iştirak etdiyi müvafiq təlim və kursların olmadığı özəl sektordakı müəssisə və firmalara aiddir. Sektorda yeni mühasibat standartlarının tətbiqi ilə bağlı çox az proqram və təlimat dərc edilmişdir.

NAS-ın tətbiqi üçün infrastruktur zəif olaraq qalır və investisiya daşınmaz əmlakının beynəlxalq mühasibat təcrübəsi yavaş-yavaş yayılır. Bütün bunlar uyğun bir mühasibat və hesabat sisteminin formalaşdırılmasına, əsas vəsaitlərin və digər

növ aktivlərin uçotu üçün beynəlxalq prinsip və qaydaların geniş tətbiqinə mane olur.

Aktivin amortizasiya dəyəri bu aktivin faydalı istifadə müddəti ərzində sisteməlik şəkildə bölüşdürülür. Aktivin qalıq dəyəri və faydalı istifadə müddəti ən azı hər hesabat ilinin sonunda mümkün yenidən nəzərdən keçirilməlidir və gözləntilər əvvəlki qiymətləndirmələrdən fərqlənərsə, müvafiq dəyişikliklər mühasibat qiymətləndirmələrində dəyişiklik kimi nəzərə alınmalıdır. Aktivin qalıq dəyəri balans dəyərini aşmamaq şərtilə, aktivin ədalətli dəyəri balans dəyərini aşsa da, amortizasiya hesablanır. Aktivin təmiri və saxlanılması zamanı amortizasiya dayanmır. Aktivin amortizasiya dəyəri qalıq dəyəri çıxılmaqla müəyyən edilir. Praktikada bir aktivin qalıq dəyəri çox vaxt əhəmiyyətsizdir və bu səbəbdən amortizasiya olunan məbləğin hesablanması da əhəmiyyətsiz kimi qəbul olunur. Aktivin qalıq dəyəri balans dəyərində bərabər və ya daha çox olan məbləğə qədər arta bilər. Bu baş verərsə, qalıq dəyəri sonradan aktivin balans dəyərindən altına düşməyincə, bu aktiv üçün amortizasiya məbləği sıfırdır. (Abbasov Q:2015,səh.142-146)

Aktivin amortizasiyası istifadəyə verildikdə, yəni yerləşmə yeri və vəziyyətinin idarəetmə niyyətlərinə uyğun şəkildə işləməsinə imkan verdikdə başlayır. Aktivin amortizasiyası, aktivin satış üçün saxlanılan kimi təsnif edildiyi (ya da satış üçün saxlanılan kimi təsnif edilən satış qrupuna daxil edildiyi) tarixdə və ya aktivin tanınma tarixindən asılı olaraq dayandırılır. Nəticə etibarilə, aktiv tamamilə boşaldıqca, aktiv boş qaldıqda və ya xidmətdən çıxdıqda amortizasiya dayandırılır. Bununla birlikdə, məhsula əsaslanan amortizasiya metodlarından istifadə edildikdə, istehsalın mövcud olmadığı müddətdə amortizasiya xərcləri sıfır ola bilər.

- ❖ aktivin məqsədli istifadəsi; istifadə, aktivin təxmin edilən tutumu və ya fiziki göstəricilərinə əsasən qiymətləndirilir;
- ❖ aktivdən istifadə edən növbələrin sayı, təmir və istismar planı, aktivin boş qalma müddətində necə saxlanması və saxlanması kimi əməliyyat faktorlarından asılı olan gözlənilən fiziki aşınma;

- ❖ istehsal prosesindəki dəyişikliklər və ya inkişaf və ya aktivin istehsal etdiyi məhsul və ya xidmətlərə bazar tələbindəki dəyişikliklər nəticəsində yaranan köhnəlmə və ya ticarət köhnəlməsi;
- ❖ aktivin istifadəsi ilə əlaqədar qanuni və ya oxşar məhdudiyyətlər, məsələn, müvafiq icarə müddətinin bitməsi.

Aktivin faydalı ömrü, aktivin müəssisə üçün gözlənilən faydalılığına əsasən müəyyən edilir. Müəssisənin aktiv idarəetmə siyasəti, müəyyən bir müddətdən sonra və ya aktivdə əks olunan gələcək iqtisadi mənfəətin müəyyən bir hissəsi istehlak edildikdən sonra aktivlərin istifadəyə verilməsi ola bilər. Beləliklə, aktivin faydalı istifadə müddəti iqtisadi ömründən daha qısa ola bilər. Aktivin faydalı ömrünün qiymətləndirilməsi müəssisənin oxşar aktivlərlə təcrübəsinə əsaslanan peşəkar mühakimədən istifadə etməklə aparılır. (Bağırov D., Həsənlı M:2011.səh.270-276)

Torpaqlar və binalar üçün ayrılan sahələr birlikdə alınsa da ayrıca uçota alınır. Daş ocaqları və zibil sahələri kimi bir neçə sahə istisna olmaqla, torpaq müddəti məhduddur və buna görə də amortizasiya olunmur. Binalar son istifadə müddəti var və bu səbəbdən amortizasiya olunan varlıqlardır. Bir binanın yerləşdiyi ərazinin dəyərindəki artım, həmin binanın köhnəlmə dəyərinin təyin edilməsinə təsir göstərmir. ("Sosial tədqiqatlar Mərkəzi:2016")

Torpaq sahəsinin tarixi dəyəri ətraf mühitin bu hissəsində sökülmə, əsas vəsaitlərin çıxarılması və bərpası xərclərini əhatə edərsə, torpaq əmlakının dəyərinin bu hissəsi bu məsrəflərdən fayda əldə edildiyi dövrdə amortizasiya edilir. Bəzi hallarda, torpağın özünün son istifadə müddəti ola bilər və bu halda ondan əldə olunan faydaları əks etdirən bir metoddan istifadə etməklə amortizasiya olunur. (Xankişiyev. B, Əliyev. Ş: 2013.səh.179-182.)

1.3. Amortizasiya olunan iqtisadi aktivlərin uçotunun normativ hüquqi bazası

Əsas fondların uçotunun hüquqi bazası 16 sayılı "Əsas vəsaitlər" Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartı ilə təmin edilmişdir. Bu standart maliyyə hesabatları istifadəçilərinin bir müəssisənin əsas fondlarına qoyduqları investisiyalar haqqında

məlumat əldə etmələrini və eyni zamanda investisiya prosesindəki bütün dəyişikliklər haqqında məlumatları idarə etmələrini təmin etmək məqsədi daşıyır. Bu vəziyyətdə əsas problemləli vəzifələr əsas vəsaitlərin qiymətləndirilməsi, onların balans dəyərinin təhlili və müəyyənləşdirilməsi və amortizasiya xərclərinin və amortizasiya itkilərinin düzgün hesablanmasıdır. (Mirzəyeva A: 2011.səh.169-174.)

Bu standart, başqa bir standartın yeni bir mühasibat prosedurunun əvvəlcədən təyin etdiyi və tətbiq etdiyi hallar istisna olmaqla, bir müəssisənin əsas vəsaitlərinin uçotunda tətbiq edilə bilər. Bu standartlara aşağıdakılar aiddir:

BMHS 5 ilə əlaqəli satış məqsədi çeşidlənən əsas vəsaitlər, xaric edilməli və dayandırılmış əməliyyatlar üçün uzunmüddətli aktivlər; əkinçilik kompleksi ilə sıx əlaqəli bioloji aktivlər; BMHS 6-nın təhlili ilə əlaqəli vəsaitlərin tanınması və ölçülməsi "Təbii ehtiyatların qiymətləndirilməsi və axtarışı", neft, təbii qaz, mineral ehtiyatları və digər bərpa olunmayan mənbələrdən istifadə hüquqları bura aiddir.

Bununla birlikdə, bu standart, aktivlərin inkişafı və istismarı ilə məşğul olan belə əsas fondlarla istifadə olunur. Digər maliyyə hesabat standartları, standartdan fərqli bir nöqteyi-nəzərdən istifadə edərək əsas vəsaitin tanınması tələbi ilə fərqlənə bilər. 17 №-li MUBS "İcarə" götürsək, bu standart təşkilatdan bir meyar olaraq risk və faydaların ötürülməsi üçün əsas fondlara daxil olan icarəyə götürülmüş maddənin qiymətləndirilməsini həyata keçirməsini tələb edir. Ancaq bu şərtlər daxilində amortizasiya xərcləri daxil olmaqla əsas vəsaitlərin uçotunun ardıcılığının bütün digər meyarları həmin standartın tələbləri ilə həll olunur. (Salahov Ə., Mehdiyev V:2016. səh. 501-522.)

Balans dəyəri - amortizasiya və yığılmış dəyərsizləşmə zərərləri çıxıldıqdan sonra maliyyə hesabatlarında əsas vəsaitlərin qiymətləndirildiyi dəyərdir.

Maliyyə, maliyyə aktivləri və pul ekvivalentlərinin cəmini təşkil edən BMHS-ə uyğun olaraq yaranan qiymətdir, eyni zamanda yarandığı müddətdə sabit aktivin alınması məqsədi ilə göndərilən digər ehtiyatların ədalətli dəyəri tətbiq olunarsa, digər MHBS-lərin xüsusi tələbləri ilə yanaşı, aktivin ilkin qiymətləndirmə zamanı qeydə alınır. (Н. НИКИТИНА: 2014.səh.118)

Amortizasiya dəyəri əsas vəsaitlərin qalıq dəyərindən çıxarılan məbləği və ya müəyyən bir hissəsidir.

Əsas vəsaitlərin köhnəlməsi - əsas vəsaitlərin faydalı istifadə müddəti ərzində dəyərinin itirilməsi prosesidir. (O. Братухина:2015.səh.220-224)

Müəssisə üçün xüsusi qiymət, müəssisənin sabit aktiv davamlı fəaliyyətindən və istifadədən aktivin faydalı ömrünün sonuna qədər əldə etməyi və müəyyən öhdəliklərin ödənilməsi ilə ödənilməsini gözlədiyi endirimli maliyyə mənbələri axınının dəyəridir. (A.X.Курманова:2013.səh.348-353)

İFRS ayrıca, BMHS 13 "Ədalətli Dəyərin Ölçülməsi" maliyyə standartı ilə tənzimlənən və əsas vəsait satılarkən alınan və ya öhdəlik yerinə yetirilərkən ödənilən dəyəri əks etdirən ədalətli dəyər terminini də istifadə edir.

Korporativ mənfəət vergisi əsas hesablanarkən, Azərbaycan Vergi Məcəlləsi vergi ödəyicisinin seçimi ilə nağd metoddan və ya hesablama metodundan istifadə etməyə imkan verir. Bir vergi dövrü ərzində seçilmiş metodda dəyişikliklərə icazə verilmir. (Т. Рогоуленко, А. Бодяке: 2017.səh.291-295)

Müəssisənin xərclərinin bir hissəsi olaraq, ödənilmiş kreditlər üzrə faizlərin nəzərə alınmasına icazə verilir. Bununla belə, bəzi hallarda bir məhdudiyyət var: xarici kontragentlərə və əlaqəli şəxslərə verilən borc faizlərinin məbləği oxşar müddətli əməliyyatlar üçün banklararası hərraclarda faizlərin orta səviyyəsinin 125% -dən çox olmayan bir məbləgdə çıxılır və ya heç bir auksion keçirilmədiyi təqdirdə, banklararası siyahıya görə Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı tərəfindən nəşr olunan kredit müqavilələri buraya aiddir.

Amortizasiya ayırmalarının miqdarını müəyyənləşdirmək üçün Azərbaycan vergi qanunvericiliyi əsas fondları vergi dövrünün sonuna qalıq dəyərinin müəyyən bir faizini təşkil edən amortizasiya dərəcələrinin müəyyən edildiyi bir neçə kateqoriyaya bölür. Əsas fondlar kateqoriyası üçün amortizasiya dərəcələri aşağıdakı məbləğlərdə müəyyən edilir:

- binalar, və tikililər 2 - 7% -ə qədər;
- maşın, avadanlıq və kompüterlər - 25% -ə qədər;
- nəqliyyat vasitələri - 25% -ə qədər;

- işləyən heyvanlar - 20% -ə qədər;
- geoloji kəşfiyyat və təbii ehtiyatların çıxarılması üçün hazırlıq işləri üçün xərclər - 25% -ə qədər;
- qeyri-maddi aktivlər - istifadə müddəti bilinməyənlər üçün - 10% -ə qədər və istifadə müddəti məlum olanlar üçün - istifadə müddətinə illərlə nisbətə;
- digər əsas fondlar - 20% -ə qədər (M. Бойкова:2013.səh.232-239)

Əsas fondların qalıq dəyərinin ölçüsü aşağıdakı qaydada müəyyən edilir: cari vergi dövründə alınan əsas fondların dəyəri əvvəlki vergi dövrü üçün hesablanmış əsas fondların qalıq dəyərinə əlavə olunur. Əsas fondların dəyəri cari vergi dövründə nəzərə alındıqda, təmir xərclərində faiz dərəcəsinin artması səbəbilə, amortizasiyada da, artım olur. Satış prosesində və vergi dövründə ləğv edilmiş və ya qalıq dəyəri 100 manatdan az olan başlanğıc dəyərinin 5% -i olan əsas vəsaitlərin qalıq dəyəri bu məbləğdən çıxılır. (B. Богаченко: 2020.səh.146)

Əgər əsas fondların satışından əldə olunan məbləğ bu vəsaitlərin qalıq dəyərindən çoxdursa, onda yaranan fərq gəlirə daxil edilir. Əgər ilin sonundakı əsas vəsaitin qalıq dəyəri ilkin dəyərin 5% -dən və ya 100 manatdan azdırsa, qalıq dəyər gəlirdən çıxılır. Əsas fondların satışından əldə olunan məbləğ bu fondların qalıq dəyərindən aşağı olarsa, nəticədə fərq gəlirdən çıxılır. (Пашкова Л., Вахрушина М:2008.səh.146)

- ❖ İtkilər 5 il müddətinə məhdudlaşdırılmadan irəli aparılır.
- ❖ Vergi dövrü bir ildir.
- ❖ Vergi dərəcəsi 22% -dir.

Müəssisələrə və şəxslərə köçürülən dividendlər alıcılarının gəlirlərinə daxil edilmir. Eyni zamanda köçürülmüş dividendlər məbləğinin 10% -i həcmində vergi ödəmə mənbəyində tutulur (Azərbaycan Respublikasının rezidenti). Bu, ikiqat vergitutmanın qarşısını alır.

Azərbaycan Vergi Məcəlləsində vergidən azad olunan gəlirlərin siyahısı böyük deyil. Aşağıdakılar vergidən azaddır: (Закон:2004)

1) xeyriyyəçilik təşkilatlarının gəlirləri - sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə edilən gəlirlər istisna olmaqla;

2) qeyri-kommersiya təşkilatları tərəfindən alınan əvəzsiz köçürmələr, üzvlük haqları və ianələr;

3) sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə olunan gəlirlər istisna olmaqla, beynəlxalq, dövlətlərarası və hökumətlərarası təşkilatların gəlirləri;

4) dövlət orqanlarının, büdcə təşkilatlarının və yerli özünüidarə orqanlarının gəlirləri (sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirlər istisna olmaqla);

5) Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının, strukturlarının və Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun gəlirləri (Fondun vəsaitlərinin yerləşdirilməsindən əldə edilən gəlirlər istisna olmaqla), habelə Əmanətlərin Sığortalanması Fondu;

6) alınan sığorta ödənişləri (bu sığorta hadisəsi ilə əlaqədar zərərlərlə əlaqəli məbləğlər istisna olmaqla);

7) əlillər tərəfindən təhsil üçün yaradılan xüsusi təhsil müəssisələrinin gəlirləri, sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə etdikləri gəlirlər istisna olmaqla;

8) Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə uyğun olaraq vergi borcunun dövlət büdcəsinə silinməsindən əldə olunan gəlir.

Əlillərin ictimai təşkilatlarına aid olan istehsalatla məşğul olan təşkilatların gəlir vergisi dərəcəsi, belə bir müəssisənin işçilərinin ümumi sayının ən azı 50% - nin əlil olması şərti ilə 50%-ə endirilir. (Налоговой кодекс Азербайджанской Республики:2010).

Bu cür müavinət almaq hüququ müəyyən edilərkən, işçilərin orta sayına yarım işləyən, iş müqavilələri və mülki xarakterli digər müqavilələr olan əlillər daxil deyil (Программы по применению в 2005-2008 гг.:2005).

II FƏSİL

İSTEHSAL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ AMORTİZASIYA OLUNAN AKTİVLƏRİN UÇOTUNUN MÜASİR VƏZİYYƏTİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ METODİKASI.

2.1. İstehsal müəssisələrində amortizasiya olunan aktivlərin uçotunun müasir vəziyyəti və beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması

Fəaliyyətinin səmərəliliyini təmin etmək üçün müəssisə effektiv aktiv idarəçiliyi həyata keçirmək məcburiyyətində qalır. Lakin bu məqsədə çatmaq üçün tədbir görməzdən əvvəl, iqtisadi kateqoriya kimi müəssisənin aktivlərinin mahiyyətini aydın şəkildə anlamaq lazımdır.

Müasir bazar iqtisadiyyatı müəssisələri yeni texnika və texnologiyalar tətbiq etməyə təşviq edir, yeni maliyyə alətləri və mexanizmlərindən istifadə imkanlarını genişləndirir. Əlavə tədqiqat tələb edən problemlərə aşağıdakılar daxildir: (Международный стандарт финансовой отчетности: 2017)

1. müxtəlif mənbələrdən alınan əsas vəsaitlərin ilkin dəyərinin müəyyənləşdirilməsi problemi;

2. ləğvetmə və yenidən qiymətləndirilmiş dəyərin təyin edilməsi problemi.

İstehsal prosesində məhsul dəyərinin dəyişməsi və təbii formasının uzun müddət qorunması ilə əlaqəli əsas fondların işinin xüsusiyyətləri amortizasiya məbləğini müəyyənləşdirməyi zəruri qılır. (Гетьман В.Г.:2013. səh. 2-14)

Beynəlxalq standartlarda (BMHS 4 "Amortizasiyanın uçotu", BMUS 36 "Aktivlərin dəyərsizləşməsi" və s.) Amortizasiya "dəyərini təxmin edilən faydalı ömür müddətini sona yetirmiş aktivin paylanması" kimi müəyyən edilir. Eyni zamanda, uçot dövrü üçün amortizasiyanın qəbul edilmiş mühasibat siyasətindən asılı olaraq birbaşa yaxud dolayı yolla mənfəət ilə zərər hesabına yazıldığı və maliyyə hesabatlarında əks olunduğu göstərilir. Başqa sözlə, amortizasiya xərcləri xərc kimi tanınır və birbaşa və ya dolayı yolla gəlirdən çıxılır. "Müəssisənin xərcləri" burada adi fəaliyyətlərin dəyəri həm də amortizasiya ayırmaları şəklində həyata keçirilmiş əsas vəsaitlərin, qeyri-maddi aktivlərin və digər amortizasiya

olunan aktivlərin dəyərinin ödənilməsi hesab olunur. Bu hesabat beynəlxalq standartlara uyğun olaraq hazırlanmışdır.

İstehsal müddəti sona çatmış obyektlər üzrə amortizasiyanın uçotu əsas fondların amortizasiya hesablanması qaydasını müəyyən edən 16№-li Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartına uyğun olaraq aparılır. Malların istehsalında, işlərin yerinə yetirilməsində, xidmətlərin göstərilməsində və ya təşkilatın idarəetmə ehtiyacları üçün əmək vasitəsi kimi istifadə olunan əmlakın bir hissəsini 12 aydan çox müddətə və ya 12 ayı keçdikdə normal əməliyyat dövrü kimi daxil olan əsas vəsaitlərin maya dəyəri nəzərdə tutulur və ilkin dəyər amortizasiya ilə ödənilir. Amortizasiya hesablanması yaranan mənbələrə görə hesablanmış məbləğlərin bölüşdürülməsi müəssisə tərəfindən həyata keçirilir.

Bu cür mənbələr yalnız istehsal xərcləri deyil, digər mənbələr də ola bilər. İcarəyə verilən müəssisələrdə əməliyyat gəliri buna misal ola bilər. Amortizasiya, mülkiyyət hüququ, iqtisadi idarəetmə, operativ idarəetmə və icarə müqavilələri əsasında müəssisədə olan əsas vəsaitlərdən tutulur. Eyni zamanda, icarə müqaviləsi ilə fəaliyyət göstərən müəssisələrin əsas vəsaitləri üçün amortizasiya saxlanılan əmlak kimi icarəçi tərəfindən həyata keçirilir.

Müəssisə rəhbərinin qərarı ilə konservasiyaya verilmiş əsas vəsaitlərdən, istifadə müddəti üç aydan az olmayan əsas vəsaitlərdən, habelə torpaq sahələrindən, təbii sərvətlərdən, səfərbərlik qabiliyyətlərindən amortizasiya tutulmur.

Müəssisənin amortizasiya siyasətini formalaşdırarkən vacib bir məqam əsas fondların istifadə müddətini müəyyənləşdirməkdir. İstifadə müddəti, əsas vəsaitlərin müəssisədə gəlir əldə etmək üçün hazırlandığı və ya qəbul edilmiş prosedura uyğun olaraq əsas vəsaitlərin uçotu üçün müəyyən edilmiş fəaliyyətinin məqsədlərinə çatmasına xidmət etdiyi dövrdür. Əsas fondların ayrı-ayrı qrupları üçün cari təsnifatçıya uyğun olaraq faydalı istifadə müddəti məhsulların miqdarı və ya müəyyən bir obyektin istifadəsi nəticəsində alınması gözlənilən iş miqdarının digər təbii göstəricisinə əsasən müəyyən edilir. Bu müddət əsas fondların obyektlərini uçotua qəbul edərkən müəssisə tərəfindən müəyyən edilir.

İstifadə müddəti mərkəzləşdirilmiş şəkildə inkişaf etdirilməyibsə, obyektin istismarı üçün texniki şərtlərdə yoxdursa, müəssisə bunu müstəqil olaraq müəyyənləşdirir. Bu halda faydalı ömrün hesablanması aşağıdakılar əsasında aparılır:

- qurğunun gözlənilən performansına və ya tutumuna uyğun olaraq gözlənilən istifadə müddəti;

- iş rejiminə (növbə sayı), mühitin təsirinə, planlaşdırılan profilaktik təmir sisteminə uyğun olaraq gözlənilən fiziki aşınma;

- obyektin istifadəsinə dair tənzimləyici məhdudiyətlər (məsələn, icarə müddəti). Yenidənqurma və ya modernləşdirmə nəticəsində obyektlərin fəaliyyətinin ilkin qəbul edilmiş standart göstəricilərinin yaxşılaşdırılması (artması) halında təşkilat faydalı ömrünü yenidən nəzərdən keçirir. (Кузнецова О. Н.:2013)

Müəssisələrin ümumi fəaliyyət sahəsindən asılı olmayaraq, balanslarındakı maddi əsas vəsaitlər xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Ticarət və xidmət müəssisələrində maddi əsas fondlara investisiya qoyuluşuna çox ehtiyac olmasa da, əldə edilmiş əsas fondlarla əlaqəli əməliyyatları hesabatda mühüm yer tutur. Digər tərəfdən sənaye müəssisələrində əsas kapitalla investisiyalar qoyulmalıdır. Əldə edilmiş maddi əsas vəsaitlərin kapitallaşdırılması və bu aktivlərin amortizasiyası maliyyə hesabatlarının konversiyası real vəziyyəti əks etdirmək baxımından diqqətlə nəzərdən keçirilən bir məsələdir. Bundan əlavə, sənaye müəssisələrindəki amortizasiya payları yalnız dövr xərcləri kimi deyil, həm də istehsal olunan məhsulların maya dəyəri kimi vacibdir. (Мялкина А. Ф., Оводкова Т. А., Трегубова В. М.:2014. səh. 72-79)

Müəssisədəki əsas vəsait yalnız bir hesabat dövründə istifadə olunarsa, həmin dəyər həmin dövrün xərcləri kimi qəbul edilir. Birdən çox dövrdə istifadə olunmuş əsas vəsaitin dəyəri, aktivin göstərilən dövrlərdə çəkəcəyi tükənmələrin bölgüsü ilə mütənasib olaraq müvafiq dövrlərə paylanır. Maliyyələrin uçot dövrlərinə bölüşdürülməsi bəzi fərziyyələrə əsaslandığından, aktivlərin maya dəyərinin müəyyən bir hissəsi hər hesabat dövründə amortizasiya xərcləri adı altında xərclənir. Başqa sözlə desək, amortizasiya əskikliyin gələcək gəlir və gəlir əldə

etmək üçün faydalı ola biləcəyi dövrlər arasında tükənmənin bölüşdürülməsi ilə bağlı bəzi fərziyyələrdir (Sevilengul, O:2009. səh. 27).

Amortizasiya, əsas vəsaitlərin dəyəri tamamilə ödənilənə və ya mülkiyyətə yaxud digər əmlak hüquqlarına xitam verilməsi ilə əlaqədar olaraq mühasibat hesablarından müəyyən edilmiş qaydada yox olanadək silinir. Amortizasiya aşağıdakı hallarda dayandırılır(Тужкова З.С., Саталкина Е.В:2016. səh.19-32):

1) müddəti 12 ayı keçən əsas fondların obyektinin bərpası üzrə işlərin aparılması;

2) müəssisə rəhbərinin qərarı ilə yenidən qurulması və modernləşdirilməsi üçün obyektlərin tapılması;

3) müəssisə rəhbərinin qərarı ilə obyektin konservasiyaya üç aydan çox müddətə verilməsi.

Əsas vəsaitlərin mühafizəyə verilməsi qaydası, obyektin kompleksində və ya tam istehsal dövrü olan obyektlərdə yerləşən əsas fondlar üçün müəyyən edilir. Əsas vəsaitlər üzrə amortizasiyanın hesablanması obyektlərin uçotuna qəbul edildiyi aydan sonrakı ayın 1-dən başlayır və xitam - obyektlərin dəyərinin tam ödənilməsi yaxud mühasibat hesablarından silindiği aydan sonrakı ayın 1-dən başlayır. (Özdoğan.B:2020. səh.79-100)

Müəssisənin uçotunda, əsas vəsaitlər üçün amortizasiya xərclərinin məbləğlərini bütün istifadə müddəti boyuna toplayaraq əks etdirmək üçün ayrıca "Əsas vəsaitlərin köhnəlməsi" hesabı istifadə olunur. Hesabın məqsədi əsas fondların istismarı zamanı yığılmış amortizasiya məbləği barədə məlumatları ümumiləşdirməkdir. (Özdoğan.B:2020. səh. 133-159)

Mühasibat uçotunda amortizasiya hesablarında aşağıdakı kimi əks olunur:

1. Tikintidə istifadə olunan əsas vəsaitlər üçün amortizasiya məbləğinə görə (tikinti təşkilatları istisna olmaqla) uzunmüddətli aktivlərə investisiyalar və əsas vəsaitlərin köhnəlməsi:

2. İstehsal və qeyri-istehsal müəssisələri üçün amortizasiya məbləğinə görə hesabı əsas istehsal, köməkçi istehsal və istehsal müəssisələri, satış xərclərinin sayımı, əsas fondların köhnəlməsi:

3. İcarəyə götürülmüş əsas vəsaitlər üzrə amortizasiya məbləğinə görə gəlir və xərclərin hesabı, əsas fondların köhnəlməsi;

Əsas fondlar istehsalat müəssisəsinin fəaliyyətinin təmin olunmasını xarakterizə edən mühüm elementdir. Ümumiyyətlə, əksər müəssisələrdə əsas fondlar aktivlərin çoxunu tutur, onların vəziyyəti və dəyəri həm rəhbərlik, həm də investorlar, təsisçilər, səhmdarlar üçün maraqlıdır, çünki əsas fondların etibarlı qiymətləndirilməsi maliyyə vəziyyəti barədə nəticə çıxarmaq və məlumatlı idarəetmə qərarları qəbul etməyə imkan verir (Taştan, H., Azaltun M., Mert H:2012. səh. 59). İstehsalat müəssisələri üçün həm milli, həm də beynəlxalq maliyyə hesabatları standartlarına (BMHS) uyğun olaraq qeydlərin aparılması, hesabatların hazırlanması və audit hesabatlarının aparılması məsləhət görülür.

16 № - li Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartına uyğun olaraq:

a) malların istehsalında və ya tədarükündə və ya xidmətlərin göstərilməsində, başqalarına icarəyə verilməsi və ya inzibati məqsədlər üçün istifadə üçün nəzərdə tutulmuşdur;

b) birdən çox müddət ərzində gözləniləndiyi kimi istifadə olunur.

Cəmiyyətdə istehsal güclərinin mütərəqqi olmasını müəyyən etmək üçün "əmək vasitələri" termini istifadə olunur;

"Əsas fondlar" anlayışı ölkənin milli sərvətinin əsas elementidir;

"Əsas istehsal fondları" maddi-texniki bazanı və texnoloji sifarişin mütərəqqiliyini müəyyənləşdirir;

"Əsas vəsaitlər" termini əsas vəsaitlərin mühasibat və maliyyə hesabatında əks olunması üçün istifadə olunur;

İnvestisiyalar istiqamətlər, maliyyələşdirmə mənbələri, mülkiyyət formaları, iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə müəyyənləşdirilərkən "əsas kapital" termini istifadə olunur;

"İstehsalat aparatı" istehsal gücünün tərif və istifadə olunan texnologiyanın qiymətləndirilməsi ilə ölçülür;

"İstehsal potensialı" mövcud real varlıqların müəssisənin fəaliyyət göstərməsini və istehsal fəaliyyətini təmin etmək qabiliyyəti kimi qəbul edilir. (Pavlova L.N:2006. səh. 116)

İstehsal müəssisəsində uzunmüddətli aktivlər əsas fondların tərkib hissəsinə aiddir. Lakin digər komponentlərdən maddi forması, istismara yararlılığı və bioloji çevrilmələrin olmaması ilə fərqlənir. Bu növ aktivlər borc sayılmır, bu aktivlər digər müəssisələrə kapital qoyuluşu üçün bəzərdə tutulur və başlıca şərt odur ki, kapital əsas vəsaitlərin dəyəri qanuni tənzimlənmiş xərc həddlərindən yüksək olmalıdır. Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartları bu mövzuda bir qədər aydınlıq gətirir. İstehsalat müəssisəsində aktivlərin uçotunu təkmilləşdirmək üçün başlıca şərt müəssisənin azad mühasibat siyasətini inkişaf etdirməlidir.

Müəyyən əmlak növlərinin əsas fondlara aidiyyəti obyektin konkret şəraiti və iş şəraiti, bəzi hallarda amortizasiya metodları nəzərə alınmaqla mühasibin peşəkar qərarı əsasında müəyyənləşdirilir. İstehsal müəssisələrinin əksəriyyətində əsas vəsaitlərin uçotunda əsas problem, aktivlərin tanınması və təsnifatı, balans dəyərinin müəyyənləşdirilməsi, habelə tanınmalı olan amortizasiya və dəyərdən düşmə zərərləridir.

16 № - li Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartına əsasən, Əsas vəsaitlər aşağıdakı kimi təsnif edilir:

- ❖ Torpaq;
- ❖ Bina;
- ❖ Maşın və avadanlıqlar;
- ❖ Nəqliyyat vasitələri;
- ❖ Digər obyektlər;
- ❖ Tikilməkdə olan obyektlər.

Beynəlxalq Standarta uyğun olaraq, əsas vəsaitlərin ilkin dəyərinə aşağıdakılar daxildir: endirimlər, gömrük rüsumları, geri qaytarılmayan vergilər, əsas vəsaitlərin yaradılması xərcləri çıxılmaqla alış qiyməti. Torpaq, tikili və avadanlıq obyektlərini müəyyən etmək üçün müəssisənin xüsusi şərtləri nəzərə alınmaqla qərar qəbul edilməlidir.

Əsas vəsaitlərin dəyəri ödənilən pul və ya onun ekvivalenti məbləği və ya aktivin alınması və ya yaradılması zamanı təqdim olunan başqa bir kompensasiya formasının ədalətli dəyəridir və bunlara daxildir:

satış zamanı olunan endiriləri çıxmaqla, alış qiyməti aktivin çətdirilməsi və istifadəsi üçün zəruri olan iş vəziyyətinə gətirilməsi ilə birbaşa əlaqəli xərclər;

məhsulun əldə edilməsindən sonra yaranan öhdəliyi ilkin təxmin edilən xərclər, əşyanın sökülməsi və ləğvi və yerləşdiyi sahənin bərpası.

Nəticə etibarilə, əsas fondlar obyektinin dəyərini təşkil edən məsrəflər, obyektin alındığı (tikildiyi), təslim edildiyi və istismara hazır vəziyyətə gətirildiyi dəyərin pul dəyəri və istismar müddətinin sonunda ləğvinin təxmini xərcləridir.

Əsas vəsaitlərin amortizasiyasının müəyyənləşdirilməsinin doğruluğuna dair problemlə sualların ortaya çıxmaması üçün əsas vəsaitlərin amortizasiya yoxlanışı, bizim nəzərimizə görə, dörd mərhələdə aparılmalıdır:

1. əsas vəsaitlərin mövcudluğunun faktiki yoxlanılması;
2. əsas vəsaitlərin amortizasiyasına dair qüvvədə olan qanunvericiliyə uyğunluğun monitorinqi;
3. əsas vəsaitlərin amortizasiyasının auditi;
4. əsas vəsaitlərin amortizasiyasının mühasibat reyestrlərində və hesabatlarında əks olunmasının düzgünlüyünün yoxlanılması.

16 № - li Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartına əsasən "Əsas vəsaitlər" amortizasiya metodunun seçilməsinin meyarı, əsas vəsaitlər bəndinin istifadəsindən iqtisadi gəlir əldə etmək formasının maksimum uyğunlaşmasıdır.

əsas vəsaitin balans dəyəri yenidən qiymətləndirmə səbəbindən azalırsa, bu hesabat dövrünün xərcləri kimi əks olunur və eyni zamanda kapitalın azalmasına (yenidən qiymətləndirmə zamanı əlavə kapital) aid edilir;

balans dəyəri yenidən qiymətləndirmə zamanı artarsa, yenidən qiymətləndirmə zamanı kapital artığı altında kapital qazancı kimi təsnif edilir.

Başqa bir problem, hərəkət, kapitallaşma, xaric etmə, sənədləşdirmə üçün əsas vəsaitlərlə aparılan əməliyyatların göstərilmədiyi və ya mühasibat uçotunda səhv

əks olunduğu vəziyyətdir. Bu vəziyyətdə, bizim nöqteyi-nəzərimizdən, hadisəni törədənləri və bu vəziyyətə səbəb olan səbəbləri müəyyənləşdirmək və müvafiq tədbirlər görmək lazımdır.

İFRS 16 "Əsas vəsaitlər" əsas vəsaitlərin maliyyə hesabatlarında xərclərin qiymətləndirilməsi metodları, amortizasiya metodları (istifadə dövrlərinin əvvəlində və sonunda), daxilolmalar, satışdan çıxarma, alınma, yenidən qiymətləndirmə nəticələri və digər dəyişikliklər barədə məlumatları əks etdirməlidir.

Auditorlar hər bir torpaq, tikili və avadanlıq növü üçün qeydlərin açıqlanmasını təmin etməlidirlər:

balans dəyərinin müəyyənləşdirilməsi üçün təxminlərin bazası;

amortizasiya metodları;

faydalı ömür və ya amortizasiya dərəcələri;

dövrün əvvəlində və sonunda yığılmış dəyərsizləşmə zərərləri daxil olmaqla ümumi balans dəyəri və yığılmış amortizasiya;

hesabat dövrünün əvvəlində və sonunda balans dəyərinin uyğunlaşdırılması.

Əsas vəsaitlərin Milli Mühasibatlıq uçotuna uyğun olaraq auditinin mübahisəsiz üstünlüyü, fikrimcə, bunların istifadəsinin səmərəliliyinin təhlili ilə başa çatmasıdır. Aktivlərin gəlirliliyini, kapital intensivliyini, amortizasiya dərəcələrini, yenilənməsini, əsas fondların faydalılığını müəyyənləşdirir.

Əsas vəsaitlərin uçotu və audit problemlərinin öyrənilməsi prosesində xarici maliyyə hesabatlarının istifadəçiləri üçün vacib olan BMHS-dən düzgün istifadəyə ehtiyac yaranmışdır. Beynəlxalq investisiya layihələrinin həyata keçirilməsinə dair qərar qəbul edərkən investora lazımi məlumat verir, kapitalın hərəkətinə və milli iqtisadiyyatların inteqrasiyasına kömək edir. Həm də əsas fondların vəziyyəti və istifadəsi üzrə səmərəli müstəqil monitorinqin həyata keçirilməsinə böyük töhfə verir.

16 № - li Mühasibat uçotunun Beynəlxalq Standartı "Əsas vəsaitlər" də göstərilən normalar əsas vəsaitlərin maya dəyəri, amortizasiyası, xaric edilməsi, ləğvi, yenidən qiymətləndirilməsi, təmiri, istifadəsinin səmərəliliyi ilə tam və dəqiq

bir təsviri ehtiva edir ki, bu da mühasibat və audit sahəsindəki problemlə məsələlərin həllinə müsbət təsir göstərir.

Amortizasiya ayırmaları tam olaraq aid olduqları hesabat dövründə mühasibat hesablarında əks olunur və təşkilatın hesabat dövründəki fəaliyyətinin nəticələrindən asılı olmayaraq tutulur.

Bağış müqaviləsi, satışa, müəssisəyə aid olan əsas vəsaitlər mülkiyyət əsasında qismən ləğv edildiyi təqdirdə əvəzsiz olaraq köçürülmə halında, silinmə anında yığılmış amortizasiya məbləği "əsas vəsaitlərin amortizasiyası" hesabının debetindən "Hesabdan çıxarma" subhesabına silinir. Eyni qeyd, əsas fondların çatışmazlığı və ya zədələnməsi səbəbindən amortizasiya silindikdə aparılır. Silinmə proseduru başa çatdıqdan sonra əsas fondların qalıq dəyəri "əsas fondların" hesabından "Digər gəlir və xərclər" hesabının debetindən silinir.

Vergi ödəyicisinə məxsus və gəlir gətirmək üçün istifadə etdiyi əsas vəsaitlər, intellektual fəaliyyət obyektləri və digər əqli mülkiyyət obyektləri amortizasiya olunan əmlak kimi tanınır. Eyni zamanda, amortizasiya olunan əmlaka bunlar aid deyil: torpaq, təbii sərvətlər (su, yeraltı), ehtiyatlar, mallar, qiymətli kağızlar, forvard əməliyyatlarının maliyyə alətləri (forvard, fyuçers müqavilələri, opsiyonlar). Mənfəətdən vergi tutmaq üçün amortizasiya olunan əmlaka bunlar aid deyil:

Mənfəətdən vergi tutmaq üçün amortizasiya olunan əmlaka aşağıdakılar aid deyil:

- büdcə təşkilatlarının və büdcə ayırmalarından istifadə ilə əldə edilmiş əmlak (mənimsəmə məbləğində);
- qeyri-kommersiya təşkilatlarının əmlakı (sahibkarlıq fəaliyyəti üçün əldə edilmiş əmlak istisna olmaqla);
- xarici abadlıq obyektləri (yol, meşə təsərrüfatı, xüsusi tikililər, naviqasiya mühiti və s.);
- məhsuldar heyvandarlıq, öküzlər, camışlar, marallar (qarışıq heyvanlar istisna olmaqla);
- alınmış sənət əsərləri, kitablar, broşuralar və digər oxşar əşyalar;

- məqsədli maliyyələşdirmə yolu ilə alınan əmlak (bütün səviyyələrdə büdcələrdən, qrantlardan, investisiya müsabiqələri zamanı investisiyalardan, bir təqvim ili ərzində istehsal ehtiyacları üçün xarici sərmayəçilərdən kapital qoyuluşlarından; fundamental tədqiqat fondlarından, humanitar tədqiqat fondundan, fəaliyyət göstərən təşkilatların ehtiyatlarından nüvə elektrik stansiyalarının təhlükəsizliyini təmin etmək, inkişaf etdirici təşkilatlardan obyektlərin tikintisində kapital iştirakından, inşa edilmiş meliorasiya və kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları üçün digər obyektlər şəklində büdcə fondlarından);

- müqavilələrə əsasən pulsuz köçürülən (alınan) əsas vəsaitlər;

- müəssisə rəhbərliyinin qərarı ilə 3 aydan çox müddətə konservasiyaya verilmiş əsas vəsaitlər.

Müəssisə rəhbərliyinin qərarı ilə 12 ay müddətinə yenidənqurma və modernləşdirmə mərhələsində olan əsas vəsaitlər.

Əgər obyekt yenidən açılıbsa, ümumi prosedura uyğun olaraq ondan amortizasiya hesablanır.

Amortizasiyanın uçota alınmasında vacib məqam vergi bazası kimi amortizasiya olunan əmlakın ilkin dəyərinin müəyyənləşdirilməsi prosedurudur.

Əsas fondların tarixi dəyəri, bunların alınması, inşası, istehsalı və istifadəyə yararlı vəziyyətə gətirilməsi üçün xərclərin miqdarı, xərclərə daxil olan vergi məbləği çıxılır. Lizinq şirkətlərinin əmlakın tarixi dəyəri əsas vəsait kimi uçota alınır, xərclər kimi tanınan vergilər çıxılmaqla əldə etmə xərclərinin məbləğidir.

Əsas vəsaitlərin qalan hissəsi ilə əlaqədar olaraq vergi ödəyicisi hesablama metodlarından birinin tətbiqi barədə müstəqil qərar verir.

Vergi məqsədli amortizasiya məbləği hər bir obyekt üçün aylıq olaraq müəyyən edilir və seçilmiş hesablama metodu hər bir obyekt üçün bütün amortizasiya dövrü ərzində dəyişdirilə bilməz.

2.2. İstehsal müəssisələrində amortizasiya olunan aktivlərin analitik və sintetik uçotu

731 Aktivlərin sintetik uçotu, onların köhnəlməsi, əldə edilmiş dəyərlər üzrə əlavə dəyər vergisinin hesabları, alınmış aktivlər üzrə ƏDV və digər gəlirlər üzərinə xərclər 731 amortizasiya 731-9 xərcləri üzrə aparılır.

Hesab müəssisəyə məxsus qeyri-maddi aktivlərin mövcudluğu və hərəkəti barədə məlumat almaq üçün hazırlanmış aktivdir. Hesabı üzrə aktivlərin uçotu ilkin qiymətləndirmədə aparılır. Bəziləri üçün hesabdan aktivlərin hesablanmış amortismanı xərc hesablarına yazdığını görürük.

Müəssisədə əhəmiyyətli dəyəri olan bir neçə növ aktiv varsa, hər bir aktiv növü üçün müəssisə tərəfindən qəbul edilmiş maddi və qeyri-maddi aktivlərin təsnifatına uyğun olaraq hesabların açılması məsləhətdir:

101 "Qeyri-maddi aktivin dəyəri";

111 "Torpaq, tikili və avadanlıqların dəyəri" və s.;

521-3 "Aktivin ƏDV-si";

Aktivin işlək vəziyyətə gətirilməsi üçün xərclər

201 "Materiallar";

533 "Əmək haqqı"

522 "Sosial sığorta və təminat xərcləri";

431 "Malsatan və podratçılara uzunmüddətli kreditör borcları";

521 "ƏDV-nin əvəzlənmə proseduru"

731-7 №-li "Aktivlərin köhnəlməsi" hesabı, 731-ci hesabı istifadə edərək dəyərinin qaytarılması həyata keçirilmiş aktivlər növləri üçün amortizasiyanın hesablanması və silinməsinə (xaric olduqda) əks etdirir.

Aktivlər daxilolmalarının əsas növləri:

- onların alınması;

- təkbaşına və üçüncü tərəf ifaçılarının iştirakı ilə müqavilə əsasında yaradılması;

- mübadilə əsasında satın alma;

- təşkilatın nizamnamə kapitalına bir töhfə alınması;

- pulsuz qəbz;
- birgə fəaliyyət üçün aktivlərin qəbulu.

Aktivlərin əldə edilməsi və yaradılması xərcləri uzunmüddətli investisiyalarla əlaqədardır və hesablaşma, maddi və digər hesabların kreditindən "Uzunmüddətli aktivlərə investisiyalar" hesabının debetində əks olunur.

Aktivlərin mübadilə qaydasında qəbulu da əvvəlcə 431 "Təchizatçılar və podratçılar ilə hesablaşmalar" hesabından "Borclular və kreditorlarla hesablaşmalar" hesabına əks etdirilərək həmin hesabın debetindən Borcun ödənilməsi 431 "Malsatan və podratçılara uzunmüddətli kreditor borcları" hesabına göndərilir. Mübadilə yolu ilə verilmiş əmlak obyektləri müvafiq hesabların kreditlərindən satış hesablarının debetinə silinir.

Təsisçilərin və ya iştirakçıların nizamnamə kapitalına verdikləri töhfə hesabına qoyduqları aktivlər, "Uzunmüddətli aktivlərə investisiya qoyuluşları" hesabında əks etdirilməlidir. Bu halda, təsisçinin nizamnamə kapitalına verdiyi töhfə borcu 534 "Dividendlərin ödənilməsi üzrə təsisçilərə kreditor borcları " hesabının debetində əks olunur. Alınan xərclər və aktivlərin nizamnamə kapitalına töhfə hesabı mühasibat uçotundan ibarətdir:

- ✓ 171 "Uzunmüddətli aktivlərə investisiyalar" hesabının debeti
- ✓ 431 " Uzunmüddətli kreditor borcları "
- ✓ 193. " Digər uzunmüddətli aktivlər "

Müəssisə satın alındıqda, əldə edilmiş uzunmüddətli aktivlərə investisiyalar 171 "Uzunmüddətli aktivlərə investisiyalar" hesabının debeti və 401 "Müxtəlif borclu və kreditorlarla hesablaşmalar" kreditində əks olunur.

Aktivlərin analitik uçotu aktivlərin uçot kartında aparılır. Kart bütün növ aktivlərin qeydiyyatı üçün istifadə olunur. Hər bir obyekt üçün ayrıca açılır. Kartın ön tərəfində obyektin tam adı və məqsədi, ilkin dəyəri, istifadə müddəti, hesablanmış amortizasiya dərəcəsi və məbləği, qeydiyyatı, əldə etmə üsulu, qeyd sənədi və obyektin atılmasına dair əsas məlumatlar (sənədin nömrəsi və tarixi) göstərilir , satılma səbəbi, satışdan əldə edilən gəlir miqdarı) qeyd olunur.

Kartın arxa hissəsi aktivlər obyektinin xüsusiyyətlərini ehtiva edir.

Hazırda aktivlərin hərəkətinin sənədləşdirilməsinə dair heç bir tövsiyə yoxdur. Buna görə müəssisələr özləri sənədlərdəki məcburi detalların siyahısını və nəzərə alınan obyektlərin xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirən Sənədlər və Mühasibat uçotunda sənəd axını haqqında Əsasnaməyə və Mühasibat uçotu Qanununa əsasən müvafiq sənədlərin formalarını inkişaf etdirməlidirlər.

Aktivlərin xaric edilməsinin əsas növləri bunların satılması, yararsızlıq səbəbindən silinməsi, əvəzsiz köçürülməsi, aktivlərin digər təşkilatların nizamnamə kapitalına töhfə olaraq köçürülməsidir.

Aktivlərin satışı və əvəzsiz köçürmələri ƏDV-yə tabedir.

Satılmış aktivlər üzrə ƏDV məbləğini müəyyən etmək üçün, aktivlərin - ƏDV ilə və ya ƏDV olmadan əldə edilməsi faktlarını öyrənmək lazımdır.

Aktivlərin əvəzsiz olaraq köçürülməsi halında, ƏDV ödəyicisi köçürən tərəfdir (qəbul edən şəxs gəlir vergisi ödəyir). Vergi tutulan dövriyyə orta satış qiymətinə (ƏDV xaric) əsasən, lakin aktivlərin qalıq dəyərindən az olmayaraq müəyyən edilir.

Aktivlər digər müəssisələrin nizamnamə kapitalına töhfə və sadə ortaqlıq müqaviləsi çərçivəsində ümumi mülkiyyətə töhfə olaraq köçürüldükdə aktivlərin qalıq dəyəri 16 №-li Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartına uyğun olaraq 121 "İnvestisiya mülkiyyətinin dəyəri" hesabı silinir. Keçirilmiş aktivlər üzrə amortizasiya məbləği 431 hesabının kreditindən 435 digər uzunmüddətli öhdəliklər hesabına yazılır.

Razılaşdırılmış dəyərin köçürülmüş aktivlər üçün qalıq dəyərdən artıq olması hesabın debetində "Gəlir və xərclər" hesabının kreditində əks olunur. Tərs fərq hesabı debet və hesab krediti üzrə uçota alınır.

Aktivlərin inventarizasiyasını apararkən aşağıdakıları etmək lazımdır:

- ✓ Müəssisənin istifadə hüquqlarını təsdiqləyən sənədlərin mövcudluğu
- ✓ Aktivlərin istifadəsi;
- ✓ Aktivlərin balansda əks olunmasının düzgünlüyü və vaxtında olması.

Aktivlərin amortizasiya uçotu. Aktivlər uzun müddət istifadə olunur və bu müddət ərzində onların dəyəri amortizasiya hesablanaraq istehsal olunmuş məhsullara, yerinə yetirilən işlərə və göstərilən xidmətlərə bərabər şəkildə (aylıq) köçürülür. Amortizasiya ayırmalarının məbləği, aktivlərin ilkin və ya qalıq dəyərində və faydalı istifadə müddətinə əsasən (lakin təşkilatın fəaliyyət müddətindən çox olmayan) təşkilatın özü tərəfindən müəyyən edilmiş dərəcələrə əsasən aylıq hesablanır. Aktivlərin faydalı istifadə müddəti təşkilatın özü tərəfindən müəyyən edilir; bu müddətin qurulmasında çətinlik yaranarsa, 20 il olaraq alınır. Aktivlərin faydalı istifadə müddəti bitdikdən sonra onlardan amortizasiya tutulmur.

Dəyərinin ödəniləndiyi obyektlər üçün amortizasiya aşağıdakı yönlərdə istifadə olunur:

- xətti bir şəkildə - təşkilatın faydalı istifadə müddətinə görə hesabladığı dərəcələrə əsaslanaraq;

- azalan balans yolu ilə;

- maya dəyərinin məhsul (iş, xidmət) həcmində nisbətdə silinməsi üsulu.

Amortizasiya ayırmalarının illik məbləği müəyyən edilir:

- xətti metodla - obyektin ilkin dəyəri və obyektin faydalı istifadə müddəti əsasında hesablanmış amortizasiya dərəcəsi əsasında;

- qalığın azaldılması metodu ilə - ilin əvvəlindəki obyektin qalıq dəyərində və obyektin istismar müddətinə əsasən hesablanmış amortizasiya dərəcəsinə əsasən;

- dəyərin istehsalın (işin) həcmində nisbətdə silinməsi üsulu halında - hesabat dövründəki istehsal (iş) həcmində təbii göstəricisinə və aktivin ilkin dəyərində və onun bütün faydalı istifadə müddəti üçün təxmin edilən istehsal (iş) həcmində nisbəti əsasında.

Bircins aktivlər qrupu üçün amortizasiya hesablama metodlarından biri bütün faydalı istifadə müddəti ərzində tətbiq olunur.

Aktivlər üzrə amortizasiya hesablama obyektinin istifadəyə verildiyi aydan sonrakı ayın 1-dən başlamaq və pensiya ayından sonrakı ayın 1-dən dayandırmaq məsləhətdir.

Aktivlər üzrə amortizasiya xərcləri mühasibat uçotunda iki şəkildə əks olunur:

- a) hesablanmış məbləğlərin ayrı bir hesaba yığılması;
- b) obyektin ilkin dəyərini azaltmaqla.

Birinci metodda aktivlər üzrə amortizasiya hesablanarkən istehsal və ya dövriyyə xərcləri (“Köməkçi istehsal”, “Ümumi istehsal xərcləri” və s.) Hesabları debet edilir və “Aktivlərin amortizasiyası” hesabı kreditləşdirilir.

İkinci metodda, aktivlərin ilkin dəyəri birbaşa “Aktivlər” hesabından istehsal və ya dövriyyə xərcləri hesablarına silinir. Amortizasiya ayırmaları əks etdirən bu metod təşkilati xərclər və təşkilatın müsbət işgüzar nüfuzu üçün istifadə olunur. 20 il ərzində amortizasiya olunur, lakin təşkilatın ömründən çox deyil.

Amortizasiya ayırmalarını əks etdirən ikinci metodda obyektlərin ilkin dəyəri tamamilə silindikdən sonra bu obyektlər qiymətləndirmə məbləğinin təşkilatın maliyyə nəticələrinə aid edilməsi ilə şərti qiymətləndirmədə uçota alınır.

Aktivlərin müəyyən növlərinin dəyərinin qaytarılması həyata keçirilə bilməz. Bir qayda olaraq, bunlar dəyəri zamanla azalmayan aktivlər və ya istifadəsi daimi və azalmayan mənfəət gətirən aktivlərdir (ticarət nişanları, nou-hau və s.). İstehsalat müəssisələrində aktivləri üçün də amortizasiya hesablanır.

2.3. Müəssisələrdə amortizasiyanın istehsal amili kimi təhlili

Əsas vəsaitlər daima işlək vəziyyətdə olmalı olan əsas fondların bir hissəsidir və bu səbəbdən daima yenilənir, yəni, çoxaldılır. Əsas fondların sadə və genişləndirilmiş təkrar istehsalını fərqləndirən genişləndirilmiş təkrar istehsal başa düşülür: yeni tikinti, mövcud müəssisələrin genişləndirilməsi, onların yenidən qurulması, texniki cəhətdən yenidən təchiz edilməsi, həmçinin avadanlıqların modernləşdirilməsi sadə reproduksiya köhnəlmiş əmək vasitələrinin dəyişdirilməsi və əsaslı təmir deməkdir. Analitik müəssisənin əsas fondlarını çoxaltmaq üçün hansı aşınma metodlarından istifadə olunduğunu, onların aşınmasının hansı düstura əsasən təyin olunduğunu araşdırmalıdır (Cədvəl 1).

İstehsalda əsas fondlarının köhnəlməsinin pul dəyərini təhlil etmək üçün onların xüsusi amortizasiyası diqqəti tələb olunur (maya dəyərinin bir hissəsinin

istehsal olunmuş məhsullara köçürülməsi mexanizmi və amortizasiya müddəti ərzində əldə etdikləri məsrəflərin ödənilməsi).

Cədvəl 1: Əsas fondların köhnəlməsini xarakterizə edən göstəricilər

Məhsul növləri	Düstur	Xarakteristikası
Fiziki pozğunluq	$\dot{I} = \frac{T_f}{T_N} \cdot 100\%$ burada T_f avadanlıqların həqiqi istifadə müddətidir; T_N - standart istifadə müddəti (pasporta görə)	Əsas vəsaitlərin orijinal dəyərinin bir hissəsinin daimi itkisi ilə əlaqəli mexaniki aşınma fiziki amortizasiyanın payı əsas fondların pasport istismar müddəti və onların real istifadə müddəti əsasında hesablanır.
Birinci tip amortizasiya	$\dot{I} = \frac{\Phi_1 - \Phi_2}{\Phi_1}$ Burada \dot{I} - birinci növün köhnəlməsinin nisbi dəyəri; əmək vasitələrinin Φ_1 ilkin dəyəri; Φ_2 - əsas vəsaitlərin bərpa dəyəri	Müasir şəraitdə əsas istehsalların maya dəyərinin azalması səbəbindən maya dəyərinin azaldılmasından mövcuddur
İkinci tip amortizasiya	$B = \frac{B_t - \Pi_y}{\Pi_c} \cdot 100\%$ burada B , B_t - müasir və köhnəlmiş maşının dəyişdirmə dəyəri; Π_c , Π_y - müasir və köhnəlmiş bir maşının performansıdır	Daha inkişaf etmiş və qənaətcil əsas fondların yaradılması onun istehsalata tətbiqi ilə şərtlənir
Sosial-iqtisadi amortizasiya		Vasitə və iş şəraitinin sosial xüsusiyyətlərindəki dəyişikliklər və ətraf mühitə mənfi təsirləri nəticəsində özünü göstərir

Mənbə: Суглобова А.Е.Экономический анализ :2018.с.112

$$N_A = \frac{C_n - \text{Л}}{C_n \cdot T_A} \cdot 100\% \text{ yaxud } N_A = \frac{C_n - \text{Л} + \text{Д}}{C_n \cdot T_A} \cdot 100\%$$

Burada N_A - illik amortizasiya dərəcəsi;

C - əsas vəsaitlərin alınma və ya ilkin dəyəri;

T_A - obyektin istismar müddətidir;

Л - ləğvetmə dəyəri (əsas fondların ləğvindən nə əldə etmək olar);

Д - sökülmə xərcidir.

Amortizasiya ayırmalarının illik məbləği aşağıdakı düsturla müəyyən edilir:

$$A = C_c \cdot \frac{N_A}{100\%}$$

burada C_c - əsas fondların orta illik dəyəri;

$$C_c = C_i \cdot \frac{C_{giriş} \cdot n}{12} - \frac{C_{seçim} \cdot (12 - n)}{12}$$

burada C_1 - ilin əvvəlindəki əsas vəsaitlərin dəyəri;

n - istifadəyə verildikdən sonra bir il ərzində fondların tam işləmə aylarının sayı;

$(12 - n)$ - əsas vəsaitlərin atılmasından sonra ilin sonuna qədər qalan tam ayların sayı.

İstehsal müəssisələrində amortizasiyanın mövcudluğu aktivlərin yararlılıq müddətində amortizasiyaya uğramış dəyərinin hissələndirilməsini özündə ehtiva edir. Hesabat zamanı hesablanmış amortizasiya birbaşa və ya hissəli şəkildə tam gəlirə yada ziyana aid olunur. İstehsal prosesində aktivlərin amortizasiyasını aşağıdakı kimi qeyd edə bilərik:

- bir uçot müddətindən çox müddətdə istifadə olunması;

- amortizasiyanın obyektini istehsal prosesində məhdudlaşdırılmış yararlı istifadə vaxtına sahib olan obyektlərdə realizə olunur;

- kooperativ yaxud təşkilat tərəfindən istehsalatda yaxud malların tədarükündə, xidmət zamanı başqa kooperativ yaxud təşkilatlara icarəyə verilməsində, idarəetmədə istifadə edilir.

İstehsal müəssisələrində məhsulun faydalı istifadə müddəti gözlənilən fiziki və mənəvi amortizasiya, həmçinin aktivin hüquqi və başqa məhdudlaşdırılmış istifadə müddəti qeyd olunmaqla amortizasiya olunan obyekt ilə təyin olunur.

2.4. İstehsal müəssisələrində amortizasiya olunan aktivlərin uçotunun qiymətləndirilməsi metodikası

Analitik müəssisənin əsas vəsaitlərinin köhnəlməsinin necə hesablandığını təyin etməlidir. Amortizasiyanın hesablanması üçün dörd yol var: xətti metod; azalan balans metodu; maya dəyərini faydalı istifadə ili sayının cəminə görə silinmə üsulu; maya dəyərini məhsulların (işlərin) həcminə nisbətdə silinməsi üsulu (Cədvəl 2).

Analitik, normativ sənədlər tərəfindən istifadəyə icazə verilən əsas vəsaitlərin təmir xərclərinin uçotunun üç variantından hansının tətbiq olunan təşkilat tərəfindən istifadə olunduğunu aydınlaşdırmalıdır

Həyata keçirilmiş təmir işlərinin həcmi və mahiyyəti baxımından əsas fondların əsaslı və cari təmirləri mövcuddur. Mürəkkəbliyi, həcmi və son tarixləri ilə fərqlənirlər. Əsas vəsaitlər iqtisadi bir şəkildə təmir edilə bilər, yəni. təşkilatın özü və ya müqavilə ilə (üçüncü tərəf təşkilatlar tərəfindən) analitik mühasibat xidmətindən aparılmış təmir həcmi və dəyəri barədə məlumat tələb etmək, bunun üçün nəzərdə tutulmuş vəsaitdən istifadə edərək çeklərin etibarlılıq dərəcəsini qiymətləndirmək hüququna malikdir.

Analitik, normativ sənədlər tərəfindən istifadəyə icazə verilən əsas vəsaitlərin təmir xərclərinin uçotunun üç variantından hansının tədqiq olunan təşkilat tərəfindən istifadə olunduğunu aydınlaşdırmalıdır

Təhlil edərkən, müəssisənin müqavilə üsulu ilə əsaslı təmir həyata keçirib-keçirilmədiyini aydınlaşdırmaq vacibdir, yəni. təşkilat tərəfindən bir podratçı ilə müqavilə bağlayaraq, başa çatdırılmış təmirin qəbul sənədi ilə rəsmiləşdirilməsidir. Hesabat dövrü ərzində əsas vəsaitlərin istismarı zamanı hissələrin qismən dəyişdirilməsi, ayrı-ayrı hissələrin xırda təmiri, divarların ağartılması, rənglənmə, az miqdarda ziyanların aradan qaldırılması üçün cari təmirlərin aparılıb-aparılmadığını aydınlaşdırmaq lazımdır. Əsas fondların cari təmirinin qrafikə əsasən sisteməlik şəkildə, onların sıradan çıxmasını gözləmədən aparılması tövsiyə olunur və təmir uçotu bütün işlərin sənədləşdirilməsini və təmir üçün vəsaitlərin təyinatı üzrə istifadə olunmasına nəzarəti təmin etməlidir.

İşgüzar fəallığın artması, gəlirlərin artması, fəaliyyət göstəricilərindəki müsbət artım təşkilatın bazarda sabit rəqabət mövqeyini qoruyub saxlama qabiliyyətini qiymətləndirməyə imkan verən əsas amillərdir. (Гетьман В.Г.: 2013. səh. 260.)

Müəssisənin maliyyə nəticələri yaxşılaşarsa, gəlirliliyin azalması üçün ilkin şərtləri və səbəbləri təhlil etmək, habelə müəyyən edilmiş problemi həll etmək üçün təsirli yollar tapmaq zərurəti yaranır. Əksər hallarda, bağlanma səbəbi məhsulların rəqabət qabiliyyətinin olmaması və əsas fondların mənəvi və fiziki cəhətdən köhnəlməsi səbəbindən iflasa uğrayır.

İkincisi, istehsal prosesində avadanlıq normadan artıq istismar olunmadan istehsala verilir ki, bu da istehsal prosesindən sürətlə çəkilməyə, istehsal gücünün azalmasına və itkilərə səbəb olur. Bunu aşağıdakı cədvəldən aydın şəkildə görə bilərik:

–2009-cü ildən 2019-cu ilə qədər əsas fondların amortizasiya dərəcəsi 10,1% artmışdır;

–Tamamilə amortizasiyaya uğramış əsas fondların payı 2011-cü ildən 2019-cu ilə qədər 6.4% artmışdır.

- 2004-cü ildən 2019-cu ilə qədər olan yeniləmə dərəcəsi 7,3-dən çox olmamışdır;

- 2008-ci ildən 2019-cu ilədək pensiya nisbəti 1% azalmışdır.

Alınan hesablamalara əsasən, istehsal müəssisələrinin çox köhnəlmiş əsas vəsaitlərdən istifadə etdiyi qənaətinə gəlmək olar, çünki: aşınma dərəcəsi və tamamilə köhnəlmiş əsas vəsaitlərin payı eyni zamanda yeniləmə əmsalı artım dinamik bir meyl göstərir. Onlar, güclü dəyişikliklərə malik deyil və pensiya nisbəti yalnız azalır, buna görə müəssisələr yeniləri ilə əvəz olunmayan köhnə əsas vəsaitlərdən istifadə edirlər.

Əsas fondların amortizasiyasının əsas səbəblərini və bu problemin həlli yollarını tapmaq üçün hər şeydən əvvəl, əsas anlayışları müəyyənləşdirmək lazımdır. Deməli, hər hansı bir müəssisədə əsas fondlar istehsal prosesinin əsasını təşkil edir. Buraya əsas vəsaitlər istehsal prosesinin həyata keçirilməsi üçün müəyyən şərait yaratmaq üçün zəruri olan əmək predmetini hazır məhsula çevirmə prosesində iştirak edir. Bu səbəbdən, onların iştirakı olmadan məhsulların (işlərin, xidmətlərin) istehsal prosesi qeyri-mümkündür. Öz növbəsində, əsas vəsaitlərin köhnəlməsi həm istehlakçı dəyərinin, həm də ümumilikdə mənəvi və fiziki olaraq bölünən dəyər itkisi prosesidir. (Жеребцова Н. И: 2015. səh.46-51)

Hazırda əsas fondların 75% -dən çoxu aktiv istismarda davam edir, halbuki fiziki aşınma müddəti artıq başa çatmışdır. Fiziki cəhətdən köhnəlmiş əsas fondlardan istifadə edildikdə, istehsal prosesi zamanı qəza və qəza ehtimalı artır. Bu da, gələcəkdə müxtəlif xoşagəlməz nəticələrə səbəb ola bilər (istehsalın

planlaşdırılmamış dayandırılması, iş yerində peşə riskinin artması səbəbindən kadr itkisinin artması ya da bölgənin ətraf mühitindəki bir ekoloji fəlakət). (Гелета И.В., Калинская Е.С., Кафанов А.А: 2014. səh. 69-74).

Əsas fondların yüksək dərəcədə köhnəlməsinin əsas səbəbləri bunlardır:

- ✓ yüksək ixtisaslı kadr çatışmazlığı;
- ✓ müəssisənin inkişafına qənaət;
- ✓ çoxalma əsas fondlarının istifadəsi üzərində müvafiq nəzarətin olmaması.

Qeyd etmək lazımdır ki, müəssisə sahiblərinin əksəriyyəti uzunmüddətli perspektivlər olmadan yalnız qısamüddət ərzində mənfəət əldə etməyə yönəldilmişdir. Bu səbəbdən istehsal prosesində əsas vəsaitlərin amortizasiyası son dərəcə nadir haldır ki, bu da tədricən avadanlıqların aşınmasına və nəticədə təşkilatın rəqabət qabiliyyətinin itirilməsinə, bazardan kənarlaşdırılmasına səbəb olur.

Təkrar istehsal əsas vəsaitlərinin istifadəsi üzərində lazımi nəzarətin olmaması böyük problemdir. Müəssisə əsas vəsaitləri yaxşı vəziyyətdə saxlamaq üçün kifayət qədər vəsait ayırsa da, bu vəsaitlərin paylanması və istifadəsi prosesinə nəzarət etməsə belə, həmin, müəssisənin bağlanması səbəb ola bilər. Bu, aparılan bərpa işləri barədə yekun hesabatların və onlar üçün vəsait xərclərinin saxtalaşdırılması ilə əlaqədardır. Bütün emalatxananın əsaslı təmiri üçün ayrılan pul yalnız 2-3 dəzgahın təmirinə sərf edilə bilər. Buna görə, ilk növbədə, istehsal müəssisələrinin modernləşdirilməsinin iqtisadi səmərəliliyinə əsaslanmaq lazımdır.

Yaranmış problemin həlli yolları İstehsalat sənayesi dövlət iqtisadiyyatının olduqca vacib bir elementi olduğundan, dövlət idarələrinin köməyi ilə müəyyən bir nəzarət səviyyəsi də olmalıdır. Bunlar aşağıdakılardır:

- Hökumət subsidiyalarının ayrılması, faizsiz borclar, şirkətin köhnəlmiş əsas fondların yenilənməsi üçün daha çox vəsait ayırmasına imkan yaratmaq üçün vergi güzəştləri;

- İstifadəsi təşkilat işçiləri üçün dərhal təhlükə yaradan fəvqəladə əsas vəsaitləri müəyyənləşdirmək üçün dövlət yoxlamalarında artım;

- Qanunverici orqanlar t r f nd n avadanlıqların fiziki ömrü bitdikdən sonra istifadəsini qadağan edən yeni və ya köhnə əməliyyat standartlarının yaradılması.

Nəticə olaraq, bu problemin ölkə daxilində çox təcili olduğunu söyləmək lazımdır. Əksər müəssisələrdə əsas vəsaitlər 90-cı illərdən b ri yenil nm yib və yeni sahibl r təşkilatın uęurlu uzunmüddətli fəaliyyəti ilə maraqlanmırlar. Müəssisənin bütün quruluşunun dövlət nəzarəti ilə ayrılmaz şəkildə baęlı olduęu digər inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə baxmaq v  öyrənmək lazımdır.

III FƏSİL

İSTEHSAL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ AMORTİZASIYA OLUNAN AKTİVLƏRİN UÇOTUNUN TƏKMİNLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. İstehsal müəssisələrində amortizasiya olunan aktivlərin uçotunun və təsnifatının təkmilləşdirilməsi

Müəssisənin aktivləri deyildiyi zaman, müəssisəyə gələcəkdə fayda verən varlıqlar nəzərdə tutulur. Müəssisənin əmlakı ona məxsus olmalıdır (məsələn, icarəyə götürülməməli). Müəssisənin öhdəlikləri bir müddət digər şəxslərdən (müəssisə sahiblərindən deyil) borc götürülmüş aktivlərin əldə edilməsi mənbələri kimi başa düşülür.

Aktivlər aşağıdakı şərtlər ödənilməyi təqdirdə əsas vəsaitlərin uçotuna daxil edilir:

- aktivlər məhsul istehsalında, işin yerinə yetirilməsində və ya xidmət göstərilməsində, köməkçi, xidmət sənayesində və təsərrüfatlarda istifadə üçün, təşkilatın idarəetmə ehtiyacları yaxud müəssisə tərəfindən ödənişli təminat üçün istifadəsi nəzərdə tutulduğu, müvəqqəti sahiblik və istifadə olunduqda;

- aktivlər 12 ay ərzində istifadəsi nəzərdə tutulduğunda;
- aktivlər gələcəkdə quruma iqtisadi mənfəət (gəlir) gətirə bilərsə;
- alış zamanı aktivlər sonrakı satış üçün nəzərdə tutulmayıbsa.

Bildiyimiz kimi müəssisə istehsal prosesi zamanı birdən çox məhsul istehsal edə bilər. Müəssisənin istehsal prosesində əgər xərclər xüsusi formada təyin olunmazsa, bu məhsullar həm ardıcıl, həm də, rəşional formada hissələndirilir. İlkin dərəcədə fərqli olaraq, ikinci dərəcəyə məxsus məhsullar təbiəti baxımından çoxda mahiyyətli deyillər. Bu zaman, həmin məhsullar, əsl satış qiyməti ilə ölçülür, bu məbləğdə məhsulun əsas dəyərindən çıxılır. Yekun etibarı ilə istehsal olunmuş məhsulun balans qiyməti onun ilkin qiymətindən vacibli dərəcədə fərqlənməməkdədir.

Müəssisənin kapitalı onlardan bütün öhdəliklərin cəmi çıxıldıqdan sonra aktivlərin qalığı kimi qəbul edilir. Müəssisənin daxili kapitalına bəzən xalis (yəni

borcdan azad edilmiş) aktivlər də deyilir. Səhmdar kapitalı müəssisə sahiblərinin sərmayələrindən və iqtisadi fəaliyyət nəticəsində alınan və şirkətə qoyulan (yenidən investisiya edilən) mənfəətdən ibarətdir.

Gəlir, müəssisənin aktivlərinin artımını təmsil edir ki, bu da ilk növbədə müəssisənin əsas fəaliyyəti dövründə məhsul və xidmətlərin istehsalı və təchizatı ilə əlaqədardır. Müəssisə ayrıca aktivlərin mülkiyyəti və satışı nəticəsində investisiya fəaliyyətindən gəlir əldə edə bilər.

Müəssisənin səmərəli fəaliyyətinin həyata keçirilməsi məhsul istehsalı və ya xidmət göstərilməsi üçün istifadə olunan müəyyən iqtisadi mənbələrin mövcudluğu şəraitində mümkündür. Bazar münasibətlərinin inkişafı müxtəlif istehsalçılar arasında mövcud olan bütün növ mənbələrdən ən səmərəli istifadə edənlərin qalib gələ biləcəyi rəqabəti nəzərdə tutur.

İstehsal müəssisəsində aktivin qalıq dəyəri əhəmiyyətsizdirsə, amortizasiya dəyəri hesablanarkən nəzərə alınmır. Əhəmiyyətli qalıq dəyər, müəssisədə amortizasiya olunan aktivlərin satıla biləcəyi və istifadə edilə biləcəyi dəyər əsasında onların alınması tarixindən sona çatması ilə yenidən istifadəyə verildiyi tarixdə dəyərləndirilir. Bu qalıq dəyər həmişə aktivin faydalı istifadə müddəti bitən təxmini atılma xərcləri məbləğində azalır.

Seçilmiş amortizasiya metodu, dəyişiklik dövründə az və ya heç bir dəyişiklik olmadan hesabat dövründə ardıcıl olaraq tətbiq olunur. Hesabat dövründə amortizasiya metodu dəyişərsə, nəticə kəmiyyət göstərilməli və belə bir dəyişikliyin səbəbləri göstərilməlidir. Müəssisənin müxtəlif dövrlər üzrə fəaliyyətinin nəticələrinin müqayisə olunmasını təmin etmək üçün gəlirlilik səviyyəsindən və vergi şərtlərindən asılı olmayaraq eyni amortizasiya metodundan istifadə etmək lazımdır.

Müəssisənin istehsal prosesində amortizasiya olunan aktivlərə aşağıdakılar daxildir:

- sahibkarlıq fəaliyyətində istifadə olunan əsas vəsaitlər;
- istehsalat prosesində istifadə olunmayan əsas vəsaitlər;

- müəssisə tərəfindən maddi aktivlərə qazanlı investisiyalar kimi uçota alınan gəlir gətirmək məqsədi ilə müvəqqəti sahiblik və ya istifadə üçün verilən obyektlər.

Müəssisənin istehsalat prosesinin təkmilləşdirilməsi üçün aşağıdakı meyarları qeyd edə bilərik:

- 1) nəzarət qabiliyyəti;
- 2) əhəmiyyətlilik;
- 3) faydalı istifadə müddəti (əməliyyat) bir ildən çoxdur və ya bir ildən çoxdursa, əməliyyat dövrü;
- 4) gələcəkdə bu varlığın istifadəsindən iqtisadi səmərə əldə etmək
- 5) etibarlı qiymətləndirmə imkanı;

Mühasibat siyasəti hazırlanarkən amortizasiya olunan aktivlərin ölçülməsinin müəyyənləşdirilməsi üçün əsas göstərilməlidir (BMHS 1 "Maliyyə Hesabatlarının Təqdimatı"). Amortizasiya olunan aktivlərin hər bir əsas qrupu üçün aşağıdakıları əks etdirmək lazımdır:

Mühasibat uçotunun təşkili yollarından biri də müəssisədə effektiv, köklü daxili nəzarət, xüsusən də əsas vəsaitlərin uçotu və hərəkəti əməliyyatları üzərində nəzarətdir.

Daxili nəzarət, fəaliyyət növündən, işçilərinin sayından, mülkiyyət formasından, təşkilati-hüquqi formasından və digər amillərdən asılı olmayaraq hər bir müəssisədə bu və ya digər şəkildə mövcud olmalıdır ("Sokolov I. V., 1996").

Əsas fondlarla əlaqəli daxili nəzarət, müəssisə rəhbərliyi tərəfindən təşkil edilən və müəssisədə aktivlərin ən səmərəli istifadəsi, müəssisədə aparılan iş əməliyyatlarının iqtisadi məqsədəuyğunluğu məqsədi ilə həyata keçirilən tədbirlər sistemidir.

Təşkilat rəhbəri daxili nəzarəti təşkil etməkdən məsuldur. Daxili nəzarət sistemi müəssisənin fəaliyyətinin ölçüsünə və spesifikliyinə cavab verməlidir, mütəmadi və səmərəli fəaliyyət göstərməlidir.

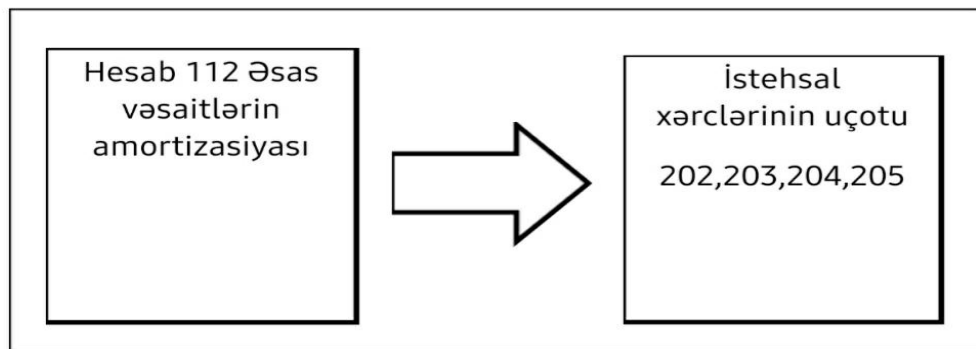
Ümumiyyətlə, əsas vəsaitlərin mövcudluğu və hərəkəti üzərində müəssisədə istifadə olunan nəzarət vasitələri qarşıya qoyulmuş hədəflərə çatmağı təmin edir. Bütün əməliyyatlar qəbul edilmiş mühasibat siyasətinə uyğun olaraq müvafiq

hesablarda mühasibat uçotunda aparılır ki, bu da etibarlı maliyyə hesabatlarının hazırlanması imkanını təmin edir.

- Tətbiq olunan amortizasiya metodu (faiz, xətti; maya dəyərinin istehsal (iş) həcminə nisbətdə silinməsi);
- İstifadə olunan faydalı ömür və ya amortizasiya dərəcələri;
- Hesabat dövrü üçün hesablanmış ümumi amortizasiya məbləği;
- Müvafiq yığılmış amortizasiya içində amortizasiya olunan aktivlərin ümumi məbləği. BMHS 4 1 yanvar 1997-ci ildə qüvvəyə minmişdir.

Müəssisədə əsas vəsaitlər üzrə hesablanmış amortizasiya ayırmaları aid olduqları hesabat dövründə mühasibat uçotunda əks olunur və təşkilatın hesabat dövründəki fəaliyyətinin nəticələrindən asılı olmayaraq tutulur. Hesablanmış amortizasiya məbləği amortizasiya hesabına (112 "Əsas vəsaitlərin amortizasiyası" hesabı) uyğun olaraq istehsal xərclərinin və ya dövriyyənin (icarəyə götürülmüş əsas vəsait maddələri istisna olmaqla) mühasibat hesablarının debetinin uçotda əks olunur.

Şəkil 1: Əsas vəsaitlərin köhnəlməsini hesablayarkən hesabların yazışmalarının ümumi sxemi

Mənbə: Керимов В. Э. Бухгалтерский учет. Учебник. 2-е изд., изм и доп. –, 2008.s. 156.

Hesabat ili ərzində əsas vəsaitlər üzrə amortizasiya ayırmalarının hesablanması, hesablanmış illik məbləğin 1/12 hissəsi kimi istifadə olunan hesablama metodundan asılı olmayaraq aylıq olaraq aparılır. Amortizasiyanın başlanğıcı və sonu istismara

verildiyi aydan sonrakı ayın ilk günündən və ya əsas vəsaitin silinməsindən sonra baş verir. Əsas vəsaitlərin istismar müddəti bitdikdən sonra amortizasiya hesablanmır.

İstismar müddətində əsas vəsaitlər köhnəlməyə meyllidir və qaydada başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, dəyəri amortizasiya yolu ilə ödənilir.

Əsas vəsaitlərin köhnəlməsinin hesablanması qaydaları aktivlərin dəyərinin müəssisə tərəfindən gələcəkdə mənfəət əldə etmək məqsədi ilə, faydalı istifadə müddəti 1 ildən çox olduqda və yenidən satılması planlaşdırılmadığı təqdirdə amortizasiya yolu ilə ödənildiyini müəyyənləşdirir.

Amortizasiya, müəssisənin mülkiyyətində olan əsas fondlar obyektlərinə, təsərrüfat rəhbərliyi, əməliyyat rəhbərliyi (obyekt, quruluşa iqtisadi mənfəət gətirə biləcəyi müddət ərzində pulsuz istifadə üçün icarəyə verilmiş obyektlər daxil olmaqla) əsas götürülür.

İstehlak xüsusiyyətləri bütün istismar müddəti ərzində dəyişməz qalan əsas fondların əşyaları, məsələn, torpaq sahəsi və təbii ehtiyatlar obyektləri amortizasiya olunmur.

İstehsal prosesində hər hansı bir səbəbdən istifadə olunmayan əsas vəsaitlər üzrə amortizasiya hesablanmır.

Amortizasiya ayırmalarının hesablanması, əsas vəsaitlərin istismar müddəti ərzində, avadanlığın bərpa müddətinin 1 ili keçməsi halları və təşkilat rəhbərinin qərarı ilə 3 aydan çox müddətə anbara qoyulması halları istisna olmaqla, dayandırılmır.

İstehsal müəssisələrində qeyri-maddi aktiv, maddi forması olmayan, müəyyənləşdirilə bilən və bir ildən çox müddətə (və ya bir ildən çoxdursa, əməliyyat dövrü) istehsal, ticarət, inzibati məqsədlər üçün və ya icarəyə götürmək üçün istifadə etmək məqsədi ilə müəssisə tərəfindən saxlanılan aktiv olmayan maliyyə vəsaitidir.

Aktivlərin sintetik uçotu debetində onların daxilolmasını və yenidən qiymətləndirmə məbləğini əks etdirən "Qeyri-maddi aktivlər" hesabında aparılır, kredit üzrə isə xaricolma və vaxta qoyma məbləği buraya aiddir.

Müəssisədə maddi aktivlərlə yanaşı qeyri maddi aktivlərdə mövcuddur. Qeyri-maddi aktivlər işin vacib hissəsidir. Maddi ehtiyatlarla yanaşı, çox sayda maliyyə əməliyyatında iştirak edirlər və mühasibatlıqda ilk mövqelərdədirlər. Bunları əks etdirməyin yollarından biri də qeyri-maddi aktivlərin (bundan sonra - qeyri-maddi aktivlər) amortizasiyası mənasını verən hesabdır.

Qeyri maddi aktivlərin konsepsiyası. Qeyri-maddi aktivlər - maddi və qeyri maddi, lakin uzun müddət (12 aydan çox) istifadə olunan və gələcəkdə müəssisəyə iqtisadi gəlir gətirmən və qiymətləndirmə dəyəri olan uzunmüddətli istifadə obyektləridir.

Qeyri-maddi aktivlərə aşağıdakılar daxildir:

- patent sahibinin ixtiraya, sənaye nümunəsinə, faydalı modelə müstəsna hüququ;
- elektron kompüterlər, verilənlər bazaları üçün proqramlar üçün müstəsna müəllif hüquqları;
- müəllifin və ya digər hüquq sahibinin integral sxemlərin topologiyasına mülkiyyət hüququ;
- ticarət markasına və xidmət markasına sahibin müstəsna hüququ, malların mənşəyinin adı;
- patent sahibinin seleksiya nailiyyətlərinə müstəsna hüququ;
- təşkilatın işgüzar nüfuzu;
- təşkilati xərclər.
- Ənənəvi olaraq 102 sayılı hesab, obyektlərinin istismarı zamanı yığılan qeyri-maddi aktivlərin amortizasiyası barədə məlumatları ümumiləşdirmək məqsədi daşıyır.

Qeyri-maddi aktivlərin strukturuna təşkilat heyətinin daşıyıcıları ilə ayrılmaz olan intellektual və işgüzar keyfiyyətləri, ixtisas və iş qabiliyyəti daxil deyil.

Qeyri maddi aktivlərin uçotu;

Qeyri-maddi aktivlərin hərəkəti ilkin dəyər, amortizasiya dərəcəsi, faydalı istifadə müddəti və s. haqqında məlumatları göstərən sənədlərlə rəsmiləşdirilir.

Qeyri-maddi aktivlər xaric edildikdə, silinmə aktı, köçürmə aktı və digər sənədlər tərtib olunur.

Qeyri-maddi aktivlər 101 №-li "Qeyri-maddi aktivlərin dəyəri" hesabı üzrə mühasibat uçotuna ilkin dəyəri ilə qəbul edilir:

101 "Qeyri-maddi aktivlərin dəyəri" hesabının debeti;

121 "Uzunmüddətli aktivlərə investisiyalar" - qeyri-maddi aktiv ilkin dəyəri ilə mühasibat uçotu üçün qəbul edilir.

Yeni milli mühasibat standartlarına əsasən, istisnalar olaraq 101 "Qeyri-maddi aktivlərin dəyəri" krediti üzrə çıxılmaların uçota alındığı istiqamətlər və elementlərdir.

Müasir mühasibat uçotu çərçivəsində, qeyri-maddi aktivlərin də amortizasiyası mümkün yollardan biri ilə aparılır - qalıq azaldılır və xətdən silinir. İstiqamətlərdən birinin tətbiqi bütün istifadə müddəti ərzində müəyyən bir qeyri-maddi aktivlər qrupu üçün həyata keçirilir.

Qeyri-maddi aktivlərin faydalı istifadə müddəti ərzində, müəssisənin qorunması ilə əlaqəli hallar istisna olmaqla, ödənişlərin hesablanması dayandırıla bilməz. Hesabat dövründə amortizasiya ayırmaları istifadə olunan metoddan asılı olmayaraq aylıq hesablanır, məbləğ illik dəyərinin 1/12 hissəsidir.

Mövsümi istehsal prosesindən danışırıqsa, illik məbləğ müəssisənin hesabat ilində fəaliyyət göstərdiyi müddət ərzində bərabər şəkildə yığılır.

Qeyri-maddi aktivlərin faydalı istifadə müddəti şirkət tərəfindən obyektin mühasibat uçotu üçün qəbul edilməsi prosesində ənənəvi olaraq müəyyən edilir. Müddət aşağıdakı məlumatlar əsasında müəyyən edilir:

- patentin müddəti;
- dəlil;
- əqli mülkiyyət obyektlərinin istifadəsi üçün vaxt məhdudiyətləri;
- obyektin gözlənilən istifadə müddəti;
- istehsal həcmi və ya iş həcmnin digər təbii göstəricisi.

Bir və ya digər qeyri-maddi aktiv üçün faydalı ömrünü təyin etmək mümkün deyilsə, şərti olaraq 20 il müddətinə təyin edilir və müəssisənin fəaliyyət müddəti

bu müddətdən çox ola bilməz. Bu zaman nəzərə alınmalı bir neçə detal da var.

Bunlar aşağıdakılardır:

- ayırmalar obyektin uçot üçün qəbul edildiyi andan sonrakı ayın ilk günündən başlayır;
- prosedurun müddəti təşkilat tərəfindən müstəsna səlahiyyətlərin itirilməsi səbəbindən mühasibatlıqdan təqaüdə çıxana qədər obyekt dəyərinin tam ödənilməsinə qədər davam edir;
- aktivlər üzrə ayırmalar obyektin dəyərinin tam ödənilməsi vaxtdan sonrakı ay dövrünün ilk günündən dayandırılır.

Xərc istiqamətlərinin əks olunması, əlaqəli olduqları dövrün mühasibat uçotu çərçivəsində baş verir və hesablama fəaliyyətin nəticələrindən asılı olmayaraq həyata keçirilir.

Hesablanmış pul dəyəri 102 sayılı borcun uçotuna tabedir. Həm də hesab istehsal xərcləri və satış xərclərinin 171 debet xətlərinə uyğun gəlir.

Debet və kredit üzrə bu hesab bəzi digər istiqamətlərə uyğun gəlir. Bunun üçün əsas vəsaitlərin nəzərdən keçirə bilərik

Debet üzrə:

- 101 - qeyri-maddi aktivlər;
- 171 - debitor və kreditor borcları üzrə hesablaşma əməliyyatları
- 231- əlavə kapital;

Kredit üzrə:

- 101 – Qeyri maddi aktivlərin dəyəri;
- 121 - Uzunmüddətli investisiya qoyuluşları;
- 202 – İstehsal və xidmət məsrəfləri;
- 223 – Bank hesablaşmaları hesabı;
- 301– Müəssisənin kapitalı;
- 731 – Əməliyyat xərcləri;

Qeyri maddi aktivlərin amortizasiyası;

Qeyri-maddi aktivlər obyektləri xaric edildikdə, dəyəri istifadə müddəti ərzində hesablanmış amortizasiya məbləğinə endirilir. Qeyri-maddi aktivlər faydalı istifadə müddəti ərzində amortizasiya olunur.

Faydalılıq müddətini təyin etmək mümkün olmayan qeyri-maddi aktivlər üçün 20 il ərzində amortizasiya dərəcələri müəyyən edilir (lakin təşkilatın fəaliyyət müddətindən çox deyil).

Qeyri-maddi aktivlər üzrə amortizasiya məbləği 101 №-li "Qeyri-maddi aktivlərin amortizasiyası" hesabında əks olunur. Bu hesabın krediti üzrə amortizasiya çıxılır və debet üzrə amortizasiya silinir.

Qeyri-maddi aktivlər üzrə amortizasiya hesablanır:

103№ - Qeyri maddi aktivlərlə bağlı məsrəflərin kapitallaşması;

221№ - Kassa

223№ - Bank hesablaşmaları

302№ - Nominal kapitalının ödəniş hissəsi

177№ - Digər uzunmüddətli debitor borcları

342№ - Mühasibat uçotunda zərər və ziyan üzrə düzəlişlər

102 "Qeyri-maddi aktivlərin amortizasiyası" üzrə kredit hesabı. Buraya aşağıdakıkar aiddir

151№ - Asılı və birgə müəssisələrdə investisiyalar

611№ - Sair əməliyyat gəlirləri

225№ - Pul vəsaitlərinin ekvivalentləri

Aktivlərin analitik uçotu hər bir obyekt üçün müəyyən edilmiş qruplarda aparılır. Bu barədə daha öncəki fəsildə amortizasiya olunan aktivlərin sintetik və analitik üsulu yarım fəsildə daha geniş bəhs olunmuşdur.

İstehsal müəssisələrində uzunmüddətli aktivlərin tarixi dəyəri əsas vəsaitlərin ilkin dəyəri səviyyəsində müəyyən edilir, bunlara aşağıdakılar daxildir:

- tikinti və quraşdırma işləri üçün təchizatçılara və podratçılara ödənilən obyektin faktiki dəyəri;

- obyektə hüquqların əldə edilməsi ilə əlaqədar dövlət rüsumu və digər ödənişlər;

- idxal rüsumunun məbləği;
- müəssisəyə ödənilmədiyi təqdirdə alınması (yaradılması) ilə əlaqəli dolayı vergilərin məbləğləri; sığorta xərcləri;
- quraşdırma, montaj, tənzimləmə xərcləri;
- obyektlərin istifadəyə yararlı olduqları vəziyyətə gətirilməsi ilə birbaşa əlaqəli digər xərclər, əsas fondlar obyektinin ilkin maddəsinə daxil edilmir.

3.2. İstehsal müəssisələrində amortizasiya olunan aktivlərin uçotunun metodikasının təkmilləşdirilməsi

Amortizasiya ayırmalarının illik məbləği tətbiq olunan amortizasiya metoduna əsasən müəyyən edilir.

İstehsal müəssisələrində ilik amortizasiya ayırmalarının məbləği əsas fondların dəyərindən və onların işlədiyi vaxtdan asılıdır. Praktikada amortizasiya xərclərini amortizasiya dərəcəsindən istifadə etməklə hesablamaq daha rahatdır.

Amortizasiya ayırmaları dərəcəsi və ya amortizasiya dərəcəsi, amortizasiya ayırmaları məbləğinin əsas fondların (əsas fondlar) dəyərinə nisbətdə ifadə edilən nisbətidir.

Ən geniş yayılmış amortizasiya metodu əsas vəsaitlərin köhnəlməsinin bütün istismar müddəti ərzində bərabər hissələrlə hesablandığı düz xətt metodudur.

Əsas vəsaitlər üzrə amortizasiya ayırmaları obyektin müəssisənin uçotuna qəbul edildiyi aydan sonrakı ilk aydan başlayır və obyektin dəyəri tam ödənilənə və ya mülkiyyət və ya digər əmlak hüquqlarının ləğvi ilə əlaqədar mühasibat hesabından silinənə qədər aparılır.

İllik amortizasiya xərcləri aşağıdakı yollardan biri ilə hesablanır: İstehsal müəssisələrində aktivlərin amortizasiya ayırmalarının illik məbləği müəyyən edilir: xətti; qeyri-xətti; məhsuldar.

Müəssisə əsas fondların müxtəlif obyektləri üçün amortizasiya hesablama metodlarını müstəqil olaraq seçir.

İstehsal müəssisəsində amortizasiya hesablanması üçün dörd metod mövcuddur. Bu metodlardan biri xətti, qalan metodları xətti olmayan metodlardır.

Qeyd edək ki, istifadə rahatlığı səbəbindən xətti metod praktikada ən çox istifadə olunan üsuldur.

- xətti metod;
- balansın azaldılması metodu;
- dəyərin faydalı istifadə müddəti illərinin cəmi ilə silinməsi metodu;
- maya dəyərinin məhsulların (işlərin) həcminə nisbətdə silinməsi üsulu.

Müəssisə, bu obyektlərin bütün faydalı istifadə müddəti ərzində oxşar əsas vəsaitlər qrupu üçün amortizasiya metodlarından birini tətbiq edir. (Abdioğlu, H:2014. say. 23)

-xətti metodda amortizasiya, aktiv yenidən qiymətləndirildiyi təqdirdə ilkin maya dəyəri və ya cari (əvəz) dəyəri və amortizasiya dərəcəsi məhsulu kimi hesablanır.

- azalan balans metodu halında, hesabat dövrünün əvvəlindəki əsas vəsaitlər bəndinin qalıq dəyərinin və bu maddənin faydalı istifadə müddəti və sürətləndirmə amilinə əsasən hesablanmış köhnəlmə əmsalının məhsulu kimi hesablanır. Qanunvericiliyinə görə, kiçik müəssisələr 2-yə bərabər bir sürətləndirmə amilindən istifadə edə bilər və daşınar əmlak üçün 3-dən yüksək olmayan bir amildən istifadə olunur.

$$\frac{\text{Faydalılıq müddətinin sonuna qədər illərin sayı}}{\text{Faydalı illərin cəmi}}$$

Əsas vəsaitlər üzrə amortizasiya ayırmaları hesabat ili ərzində istifadə olunan köhnəlmə hesablama metodundan asılı olmayaraq hesablanmış illik məbləğin 1/12 hissəsi məbləğində aylıq hesablanır.

Hesabat ili ərzində əsas vəsaitlərin bir hissəsi uçota qəbul edilsə, illik amortizasiya dəyəri bu avadanlığın uçotu üçün qəbul edildiyi aydan sonrakı ayın ilk günündən illik maliyyə hesabatlarının hesabat tarixinə qədər hesablanmış məbləğdir.

Mövsümi istehsal xarakterli müəssisələrdə istifadə olunan əsas vəsaitlər üçün illik amortizasiya ayırmaları məbləği hesabat ilində müəssisənin fəaliyyət göstərdiyi dövrdə bərabər şəkildə tutulur.

- maya dəyərin istehsalın (işin) həcminə nisbətdə silinməsi üsulu ilə, amortizasiya hesablanması hesabat dövründəki istehsal (iş) həcminin təbii göstəricisinə və əsas fondlar maddəsinin ilkin dəyərinə və əsas vəsaitlərin bütün faydalı istifadə müddəti üçün təxmin edilən istehsal (iş) həcminə nisbəti əsasında müəyyən edilir.

-maya dəyərinin istehsalın (işin) həcminə nisbətdə silinməsi üsulu ilə, amortizasiya hesablanması hesabat dövründəki istehsal (iş) həcminin təbii göstəricisinə və əsas fondlar maddəsinin ilkin dəyəri ilə əsas vəsaitlərin bütün faydalı istifadə müddəti üçün təxmin edilən istehsal (iş) həcminə nisbəti əsasında müəyyən edilir.

Əsas vəsaitlər istismar müddəti müəssisənin uçotuna qəbul edildikdə müəyyənləşdirir.

Əsas vəsaitlər əvvəllər başqa bir müəssisədə istifadə edilmişdirsə, faydalı istifadə müddəti aşağıdakılara əsasən müəyyənləşdirilir:

- gözlənilən performans və ya tutumla əlaqəli müəssisənin avadanlığının gözlənilən ömrü;
- iş rejimindən (növbə sayı) asılı olaraq gözlənilən fiziki aşınma;
- təbii şərait və ətraf mühitə təsirlər, təmir sistemləri;
- bu obyektin istifadəsinə dair tənzimləyici və hüquqi və digər məhdudiyyətlər (məsələn, icarə müddəti).

İstehsal müəssisələrində xətti metod əsas vəsaitin dəyərinin istifadəsinin bütün dövrü ərzində bərabər nisbi hissələrdə silinməsini nəzərdə tutur. (Sönmez, F:2004. №8.)

Qeyd edək ki, amortizasiya əsas vəsaitlərin satın alınması və ya tikintisi üçün çəkilən məsrəflərin hazır məhsulların, malların, işlərin və ya xidmətlərin maya dəyərinə tədricən köçürülməsidir. Başqa sözlə, əmlakın tikintisinə və ya alınmasına xərclənən pulu kompensasiya etməyə kömək edir.

Amortizasiya ayırmaları əmlakın faktiki istismarı zamanı bu obyektin istismara verilməsi ilə əlaqədar şirkətin balansındakı əsas vəsait obyektinin hesabatından başlayaraq əmlakın reyestrdən çıxarılması ilə başa çatır.

İstehsal müəssisələrində xətti metodun üstünlükləri və mənfi cəhətləri

Xətti amortizasiya metodunun əsas üstünlükləri:

Hesablama rahatlığı. Çıxarılmaların məbləğinin hesablanması əmlakın istismarı başlayanda yalnız bir dəfə aparılmalıdır. Alınan məbləğ bütün xidmət müddəti boyunca eyni olacaqdır.

Mülkiyyətin silinməsinin dəqiq uçotu. Amortizasiya ayırmaları hər bir xüsusi avadanlıq üçün baş verir (amortizasiya qrupundakı bütün obyektlərin qalıq dəyərində qədər amortizasiya hesablandığı qeyri-xətti metodlardan fərqli olaraq).

Maliyyətlərin mayaya bərabər köçürülməsi. Xətti olmayan metodlarla ilkin dövrdə amortizasiya ayırmaları sonrakı dövrə nisbətən daha böyükdür (silinmə azalan qaydada baş verir).

Üstünlük ondadır ki, qanunvericilik bu metoddan həm mühasibat uçotunda, həm də vergitutmada istifadə edilməsini təmin edir. Bu da qanunvericiliyə əsasən fərqlərin yaranmasına yol verməməyə imkan verir.

Xətti metod, obyektin bütün istifadə müddəti ərzində eyni mənfəət gətirəcəyi planlaşdırıldığı hallarda istifadə üçün əlverişlidir.

Xətti metodun əsas çatışmazlıqları:

Metodun sürətlə köhnəlməsinə məruz qalan avadanlıq üçün tətbiq edilməsi yersizdir, çünki dəyərinin mütənasib silinməsi onun dəyişdirilməsi üçün tələb olunan mənbələrin müvafiq konsentrasiyasını təmin etmir. İstehsal avadanlığı işləmə illərinin sayının artması ilə məhsuldarlığın azalması ilə xarakterizə olunur. Nəticədə, qəza və nasazlıq səbəbi ilə təmir və təmir üçün əlavə xərclər tələb olunur. Bu vaxt amortizasiya, əməliyyatın başlanğıcındakı kimi eyni miqdarda bərabər şəkildə silinəcəkdir. Çünki başqa bir xətti metod yoxdur. Xətti metodun tətbiq olunduğu əmlakın bütün müddəti ərzində əmlak vergisinin məcmu məbləği qeyri-xətti metodlardan daha yüksək olacaqdır. İstehsal fondlarını sürətlə yeniləməyi planlaşdıran müəssisələr xətti olmayan metodlardan istifadə etməyi daha rahat tapacaqlar.

Amortizasiya hesablanarkən, əsas vəsait və ya qeyri-maddi aktivlərin harada istifadə olunduğundan asılı olaraq aylıq standart yazılar aparılmalıdır. İstifadə

olunan hesablar yalnız amortizasiya olunan əmlakın növündən (431 krediti üçün - əsas vəsaitlər və 101 - qeyri-maddi aktivlər) deyil, həm də istifadə növündən də asılıdır. Məsələn, istehsal müəssisələrinin köhnəlməsi ümumiyyətlə 171 hesabının debetində əks olunur və ticarət təşkilatları ümumiyyətlə 171 hesabının debetində amortizasiya hesablanır. Mühasibat uçotunda amortizasiyanın xərclərə aid edilməsi aşağıdakı formalarla əks olunur:

171 Alıcıların və sifarişçilərin uzunmüddətli debitor borcları.

172 Müəssisələrin uzun müddətli debitor borcları .

173 Əsas idarəetmə heyətinin uzunmüddətli debitor borcları

174 İcarə üzrə uzunmüddətli debitor borcları

175 Tikinti müqavilələri üzrə uzunmüddətli debitor borcları

176 Faizlər üzrə uzunmüddətli debitor borcları.

177 Digər uzunmüddətli debitor borcları.

Xətti metod üzrə amortizasiya hesablayarkən, amortizasiya ayırmaları üçün ümumi qaydaları rəhbər tuturlar, yəni:

əmlakın istifadəyə verildiyi aydan sonrakı ayın 1-dən amortizasiya hesablanmalıdır;

amortizasiya ödəmələrini aylıq olaraq həyata keçirmək və bu xərcləri onların həyata keçirildiyi dövrdə nəzərə almaq lazımdır;

amortizasiya ayırmalarının dayandırılması üçün obyektin 3 ay və ya daha çox müddətə qorunması və ya uzunmüddətli təmiri (bir ildən çox) sayılır. Bu halda amortizasiya ayırmaları bu əmlak yenidən istismara qaytarıldıqdan dərhal sonra yenidən başlayır;

amortizasiya ayırmaları əmlakın balans hesabından silindiği aydan sonrakı ayın 1-dən dayandırılır.

İstifadə olunan əmlakın köhnəlməsi. İstehsal müəssisələrində balansın azaldılması metodu ilə nisbətən böyük məbləğdə amortizasiya aktivin faydalı istifadə müddətinin ilk illərində və sonrakı illərdə daha azdır. Bu yanaşma ilə ilkin illərdə əsas vəsaitin yeni olması onun daha səmərəli istifadə olunması və faydalılıq müddətinin uzun olması düşünülür. Sonrakı illərlə müqayisədə erkən illərə daha

böyük amortizasiya məbləğlərinin paylanması, ilk illərdə əldə edilmiş fayda və ya xidmətlər də daha çox olarsa, bu nəzərdə tutulan qaydaya uyğundur.

Bu amortizasiya metodu eyni zamanda texnologiyadakı inkişafın bəzi avadanlıqların xidmət dəyərinin sürətlə azalmasına səbəb olduğunu qəbul edir. Buna görə ilk illərdə sonrakı illərdən daha çox amortizasiya tələb etmək praktikdir. Yeni ixtiralar və məhsullar əvvəllər alınmış avadanlıqların köhnəlməsinə gətirib çıxarır və avadanlıqların texnologiyanın daha yavaş dəyişməsindən daha tez dəyişdirilməsini tələb edir.

Balanslaşdırılmış amortizasiya metoduna uyğun amortizasiya başqa bir arqument, təmir xərclərinin əvvəlki dövrlərə nisbətən sonrakı dövrlərdə daha yüksək olacağı mübahisəsidir. Beləliklə, amortizasiya və təmir xərclərinin ümumi məbləği zaman keçdikcə kifayət qədər sabit qalır. Belə bir nəticə, təbii olaraq, aktivdən alınan xidmətlərin ildən-ilə eyni qalacağını düşünür.

Balanslaşdırılmış amortizasiya metodu ən çox yayılmış amortizasiya metodudur. Bu metoddan istifadə edərək amortizasiya, sabit faiz dərəcəsini xərclənməyən aktivin balans dəyərinə (azalan qalıq) vurmaqla hesablanır ki, bu da aktivin ilk illərində daha yüksək amortizasiya xərcləri ilə nəticələnir. Ən çox istifadə edilən nisbət xətti amortizasiya nisbətinin iki qatına bərabər bir faizdir. Əgər müəssisə xətti amortizasiya metodundan iki dəfə istifadə edərsə, bu zaman həmin müəssisə balanslaşdırılmış metoddan istifadə etmiş olur. Bunu aşağıdakı cədvəldən göstərə bilərik

Amortizasiya qalıq dəyərinə çatdırmaq üçün balans dəyərindən çıxılmalı olan məbləğlə məhdudlaşır: $296 = 1.296$ (balans dəyərinin əvvəlki dəyəri) - 1.000 (qalıq dəyər).

Qeyd edək ki, sabit dərəcə əvvəlki ilin sonuna olan balans dəyərinə tətbiq olunur. Amortizasiya məbləği ilk ildə ən yüksəkdir və hər il azalır. Nəhayət, son ildə amortizasiya ləğv olunmaq üçün balans dəyərindən çıxılmalı olan məbləğlə məhdudlaşır.

Cədvəl 2: Amortizasiya sxemi, ikiqat balans metodu

Maliyyə dəyəri	İllik amortizasiya		Yığılmış amortizasiya	Balans məbləği	
Alış tarixi	10 000		—	—	10 000
Birinci ilin sonu	10 000	(40% X 10 000)	4 000	4 000	6 000
İkinci ilin sonu	10 000	(40% X 6 000)	2 400	6 400	3 600
Üçüncü ilin sonu	10 000	(40% X 3 600)	1 440	7 840	2 160
Dördüncü ilin sonu	10 000	(40% X 2 160)	864	8 704	1 296
Beşinci ilin sonu	10 000		296*	9 000	

Mənbə: <https://fin-accounting.ru/key-questions/long-term-assets/methods-of-calculating-depreciation/reducing-balance-depreciation.html>

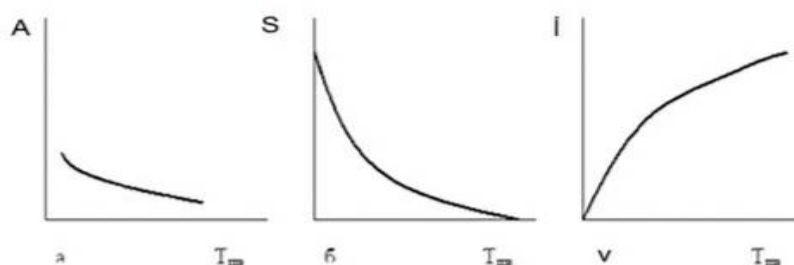
Dəyərin faydalı istifadə müddəti illərinin cəmi ilə silinməsi metodunda faydalı istifadə müddəti illərinin cəminə görə silinmə üsulu ilə illik amortizasiya məbləği əsas vəsaitin ilkin dəyərində və ya cari (əvəzləmə) dəyərində (yenidən qiymətləndirmə halında) və nisbətində faydalı ömrünün sonuna qədər qalan illərin sayı olan nisbətə əsasən müəyyən edilir.

$$A = C * \frac{T}{\frac{T(T+1)}{2}}$$

Burada C – obyektin ilkin dəyəri, $T_{\text{əsas}}$ - faydalı ömrünün sonuna qədər qalan illərin sayı; T isə istifadə müddətidir.

İstifadə müddəti illərinin cəminə görə dəyəri silinmə üsulu üçün amortizasiya, qalıq dəyər və amortizasiya qrafikləri Şəkil 3-də göstərilmişdir.

Şəkil 2: İllik amortizasiya metodunun təsviri

Qrafik 1. İllik amortizasiya metodu üçün qrafik
(a)-İllik amortizasiya, b - qalıq dəyər, (c)-amortizasiya rəqəmlərinin cəmi

Mənbə: Богаченко В.М. , Кириллова Н.А. Бухгалтерский учет. Учебник. 11 изд. – М.: Феникс, 2008. s. 8.

Deyilənləri nəzərə alaraq belə bir nümunə gösətər bilərik: 10000 manat dəyərində avadanlıq istifadəyə verildi. İstifadə müddəti 5 ildir. İstifadəyə yararlı ömür müddəti 15 il (1 + 2 + 3 + 4 + 5). İndi isə hesabatı tərtib etdiyimiz cədvəldə göstərək:

Müəssisədə amortizasiya olunan aktivin maya dəyərini məhsulların (işlərin) həcminə nisbətə silinməsi üsulu amortizasiya hesabat dövründəki istehsalın (işin) həcmi təbii göstəricisinə və əsas vəsait maddəsinin ilkin dəyərində və sabit aktiv maddəsinin bütün faydalı istifadə müddəti üçün təxmin edilən istehsal (iş) həcminə nisbətən amortizasiya hesablanır. Bu hesabatı aşağıdakı düstur ilə ifadə edə bilərik:

$$A = \frac{C}{B}$$

Burada A - istehsal vahidi üçün amortizasiya məbləği;

C - əsas fondların ilkin dəyəri;

B - təxmin edilən istehsal həcmidir.

Bu metod əsas vəsaitlərin köhnəlməsinin istifadənin tezliyi ilə birbaşa əlaqəli olduğu yerlərdə istifadə olunur.

Dəyərin istehsal həcminə mütənasib olaraq silinməsi üsulu ümumiyyətlə təbii xammal hasilatı üçün amortizasiyanın hesablanması üçün istifadə olunur.

16 №-li Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartı torpaq tikililəri və avadanlığının amortizasiyasına əsasən, müəssisənin aktivinin amortizasiya dərəcəsinə görə fərqli amortizasiya metodlarından istifadə edə bilərik. Bu metodlara düz xətt, azalan yaxud qalıq və istehsal metodlarını aid etmək olar. Düz xətt metodu aktivin yekun qalıq dəyərini dəyişməməklə, həmin aktivin faydalılıq müddətində daimi ayrılımlarının mövcud olması prosesi ilə nəticələnəkdədir. Azalan, yaxud qalıq metodu kimi tanınan metod ilə, aktivin faydalılıq dövründə ayrılımların azalması baş verir. İstehsal metodu aktivin istehsal prosesi dövründə olan ayrılımlarıdır.

Müəssisə, aşağıdakı tanınma şərtləri eyni vaxtda yerinə yetirildiyi təqdirdə daşınmaz əmlakı investisiya mülkiyyəti kimi mühasibat üçün qəbul edir:

- daşınmaz əmlak icarəyə verilirə;

- müəssisənin daşınmaz əmlakla əlaqəli iqtisadi mənfəət əldə etməsi gözlənilirsə;

- daşınmaz əmlakın dəyəri etibarlı şəkildə müəyyən edilə bilərsə.

Yekun etibarını ilə deyə bilərik ki, hər bir müəssisədə amortizasiya vacib xüsusiyyətdir. Müəssisənin istehsal prosesini təkmilləşdirmək üçün ilk öncə amortizasiyanı təkmilləşdirmək əhəmiyyətli faktordur. Çünki amortizasiyanın düzgün dəyərləndirilməsi, istehsal sektorunda əsas vəsaitlərin uyğun və yerində işlədilməsinə zəmin yaradır. Amortizasiya və əsas vəsaitlərdən düzgün istifadə istehsal müəssisəsinin təkmilləşməsinə şərait yaradır. İstehsal müəssisələrində bunun üçün nəzərdə tutulmuş bəzi metodlar var. Bizim dissertasiyada istifadə etdiyimiz metodlar da, hazırkı dövrdə aktuallığını qorumaqda və istifadə olunmaqdadır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Əsas vəsaitlər zamanla sıradan çıxmaya məruz qala bilər. Amortizasiya bu sıradan çıxmanı və ya onun payını təmsil edir. Müəssisələr ümumiyyətlə əsas vəsaitlərdən ən azı 1 il istifadə edir. Vaxt keçdikcə və istifadə müddəti azaldıqca varlığın iqtisadi dəyəri azalır. Azaldılmış iqtisadi dəyər qeydə alınır və hesablanır və "xərc" kimi göstərilir.

Müəssisələr vergi və mühasibat kimi məqsədlər üçün uzunmüddətli kapital aktivlərini amortizasiya edə bilərlər. Maşın və avadanlıq kimi aktivlər bahalı varlıqdır. Amortizasiya, balans dəyərinin zamanla azalmasını izah etmək üçün istifadə olunur. Xalis balans dəyəri amortizasiyaya məruz qalan aktivin balans dəyərindən yığılmış amortizasiyanın çıxılması yolu ilə hesablanır.

Bütün nağd xərclər əvvəlcə aktiv alındıqda ödənilir, lakin aktivlər bir ildən çox müddətə müəssisəyə fayda gətirəcəyi üçün xərclər maliyyə hesabatı məqsədilə tədricən qeydə alınır. Amortizasiya həqiqi maliyyə rolunu oynamadığı üçün nağdsız ödəniş sayılır. Bununla birlikdə, amortizasiya ödənişləri bir müəssisənin qazancını azaldır, bu da vergi baxımından faydalıdır.

Hər hansı bir istehsal müəssisəsi fəaliyyətini əsas fondlar olmadan həyata keçirə bilməz. Əsas fondlar, istehsal prosesində istifadə olunan maddi varlıqlardır və zamanla amortizasiya xərclərini hesablayaraq dəyərlərini istehsal olunmuş məhsullara ötürürlər. Beləliklə, əsas fondlar təşkilatın aktivlərinin əhəmiyyətli bir hissəsini tutur. Əsas fondların vəziyyəti amortizasiya və amortizasiya ayırmaları kimi anlayışlarla xarakterizə olunur. Amortizasiya istehsalat prosesində köhnəlmiş obyektin dəyərini itirməsi prosesidir. Amortizasiyanın təyin edilməsi ilə obyektin həqiqi dəyəri müəyyən olunur. Amortizasiya istehsalın maya dəyərini təşkil edir.

Amortizasiya həm istehsal xərcləri, həm də təkrar istehsal mənbəyi kimi eyni vaxtda fəaliyyət göstərən xüsusi iqtisadi kateqoriyadır. Bir tərəfdən, amortizasiya yolu ilə əldə edilmiş və ya yaradılan aktivin dəyəri əməliyyatın hesabat dövrləri ərzində bölüşdürülür. Digər tərəfdən, amortizasiya immobilizasiya olunmuş vəsaitlərin tədricən dövriyyə kapitalına qaytarılması üsuludur.

Nəzərə alınan kateqoriyanın maddi əsası, dəyərinin bir hissəsi yeni bir məhsula köçürüldüyü kapital dövriyyəsi prosesidir. Amortizasiya hərəkəti zamanı iki mərhələdən keçir: istehsal və dövriyyə. Birincisi, bu, bitməmiş istehsalın, sonra - hazır məhsulun dəyərinin bir hissəsidir və sonuncusunun satışından sonra müvafiq amortizasiya olunan aktivin alınması və ya yaradılması üçün əvvəllər çəkilən xərcləri ödəyən nağd məbləğdir.

Əsas fondların dəyərinin hərəkəti prosesi amortizasiyanın xüsusi təzahür formalarından (amortizasiya dərəcələri, amortizasiya xərcləri) istifadə edərək çoxalma şərtlərini dəyişdirərək təsir edə bilər.

Amortizasiyanın ümumi kapital dövriyyəsinə yerini və dəyərini əyani şəkildə göstərmək üçün kapital və borc kapitalı hesabına əsas fondların əldə edilməsi vəziyyətini nəzərdən keçirək. Eyni zamanda, digər dəyər axınlarının (materialların alınması, tədarükçülərlə hesablaşmalar və s.) ətraflı araşdırılmasından götürürük və vergi nəticələrini nəzərə almırıq. Bu yanaşma digər amillərin təsiri nəzərə alınmadan kapitalın dövriyyəsinə amortizasiya hərəkətini göstərmək üçün qəsdən tətbiq olunur.

Beləliklə, bu prosesləri əks etdirən vahid yanaşma, aktivlərin vəziyyəti haqqında real məlumatların əks olunmasını təmin edə bilər. Hər iki göstərici iqtisadi bir qurumun maliyyə vəziyyətini xarakterizə edən məlumatların formalaşması üçün eyni dərəcədə zəruridir. Amortizasiya hesabatdakı əsas vəsaitlərin vəziyyətini, əsas fondların formalaşma prosesində istifadəsini və maya dəyərini əks etdirir.

Amortizasiya, aktivin dəyərini istifadə faydasına əsasən zamanla ölçməyə kömək edir. Başqa sözlə, gəlir istifadə edildiyi andan gəlir əldə edilərkən, aktivin istifadəsi ilə artan aşınma xərcləri qeyd olunur.

Amortizasiyanın məqsədi, istifadə müddəti bir ildən çox olan aktivin dəyərini aktivin istifadəsindən əldə olunan gəlirlə əvəzləşdirməkdir. Aktivin dəyəri ümumiyyətlə aktivin istifadə olunduğu illər ərzində yayılır. Aktivin faydalı istifadə müddəti ərzində amortizasiya sistemə olaraq balansdan mənfəət və zərər hesabatındakı xərclərə qədər aktivlərin xərclərini daşıyır.

Amortizasiya və amortizasiyanı əks etdirmə üsulu sualını təhlil edərkən qeyd etmək lazımdır ki, praktikada bu proseslərin ayrıca əks olunması üçün heç bir şərt yoxdur. Nəticə etibarilə, bu anlayış, təriflər arasındakı uyğunsuzluğa baxmayaraq, praktik olaraq müəyyən edilmişdir. Bunun əksinə olaraq, bir neçə aktiv kateqoriyası ayırd edilə bilər:

1. Eyni dərəcədə köhnəlmiş və amortizasiya edilmiş aktivlər.
2. Amortizasiya dərəcəsindən daha az amortizasiya olunan aktivlər.
3. Amortizasiya olunduqdan sonra çox köhnəlmiş aktivlər

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Abbasov İ., M.Rəsulov (2011). “Kommersiya təşkilatları üçün Milli Muhasibat Uçotu Standartlarının tədrisinə dair metodik vəsaiti, BBU, Bakı. 407 səh.
2. Abbasov İ., Məmmədov İ., Cabbarov A. (2017). “Mühasibat uçotu (sahələr üzrə)” – dərslik. BBU, Bakı. 424 səh.
3. Abbasov Q., (2015). Mühasibat uçotu. “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, Bakı. 220 səh.
4. Bağırov D., Həsənlı M., (2011) .“Maliyyə” dərs vəsaiti. “İqtisad Universiteti”, Bakı. 309 səh.
5. Beynəlxalq maliyyə hesabatı standartları (2016). Praktik vəsait. Sosial tədqiqatlar Mərkəzi, Bakı – 2016 (246-251)
- 6.Hacıyev.F.Ş.(2018). “Auditdə iqtisadi təhlil” (dərs vəsaiti). “İqtisad Universiteti” , Bakı, 418 səh.
- 7.Hacıyev.F.Ş., Qədimova N.A. (2020). “İdarəetmə təhlili” (dərslik). “İqtisad Universiteti” , Bakı. 450 səh.
8. Xankişiyev, Ş.Əliyev (2013). Bütçə təşkilatlarında uçot və hesabat. Dərslik. “Şərq-Qərb”, Bakı. 320 səh.
9. Mirzəyeva A. (2011). “Maliyyə hüququ” (dərslik). “İqtisad Universiteti”, Bakı. 421 səh.
10. Mühasibat uçotu: qanunlar, qaydalar, təlimatlar (2016). “Hüquq ədəbiyyatı” nəşriyyatı. Bakı, 456 səh.
11. Salahov Ə., Mehdiyev V. (2016). Mühasibat uçotu. Dərslik. Bakı, “3 saylı Bakı Mətbəsi”,. 566 səh.
12. “TORPAQ, TİKİLİ VƏ AVADANLIQLAR ÜZRƏ” KOMMERSİYA TƏŞKİLATLARI ÜÇÜN 7 № li MİLLİ MÜHASİBAT UÇOTU STANDARTI. Bakı şəhəri 2007-ci il 14 səh.(s.10)

Rus dilində:

1. А. Х. Курманова (2013). Бухгалтерская (финансовая) отчетность. Изд. «Оренбургский Государственный Университет», Оренбург. 359 стр.
2. В. Богаченко (2020). Бухгалтерский учет. Учебник. Изд. «Феникс», Москва. 495 стр.
3. *Вылегжанина Е.В.* Анализ количественных показателей деловой активности российских предприятий // Вестник УГАЭС. Наука, образование, экономика. Серия: Экономика. – 2012. – № 2 (2). – С. 85-93
4. Гетьман В.Г. Назревшие вопросы совершенствования бухгалтерского учета основных средств // Международный бухгалтерский учет. – 2013. № 14. 260 с.
5. Гелета И.В., Калининская Е.С., Кафанов А.А. Учебное пособие. Экономика организации (предприятия) для магистров. – 2014. – С. 69-74
6. *Жеребцова Н. И.* Влияние технического состояния оборудования опасных объектов на экологическую безопасность // Сборник научных трудов VI Международной научной конференции «Общество XXI века: итоги, вызовы и перспективы». – Ставрополь, 2015. – С. 46-51.
7. Кузнецова О. Н. Адаптация системы бухгалтерского учета основных средств к МСФО // Вестник Брянского государственного университета. – 2013. № 3. – С. 34-37
8. М. Бойкова (2013). Налоговый учет основных средств и нематериальных активов. Изд. «Питер», Санкт-Петербург. 291 стр.
9. Мялкина А. Ф., Оводкова Т. А., Трегубова В. М. Принципы учета и формирования информации об основных средствах в финансовой отчетности: международная и российская практика // Социально-экономические явления и процессы. – 2014. № 10 (том 9). – С. 72-79
10. Международный стандарт финансовой отчетности (IAS) 16 «Основные средства» otchetnosti-IAS-16-Osnovny-e-sredstva-.pdf(Дата обращения: (16.01.2017)
11. Налоговой кодекс Азербайджанской Республики. Баку, (2010).

12. Новый План счетов для коммерческих организаций согласно Новому национальному стандарту по бухгалтерскому учету. Баку, (2006).
13. О. Братухина (2015). Финансовый менеджмент. «Кнорус», Москва. 247 стр.
14. Пашкова Л., Вахрушина М. (2008). Учет на предприятиях малого бизнеса. «Вузовский учебник», Москва. 389 стр.
15. Программы по применению в 2005-2008 гг. Национального Стандарта по бухгалтерскому учету: постановление Кабинета министров Азербайджанской Республики от 18 июня 2005 г.
16. Туякова З.С., Саталкина Е.В. Идентификация основных средств: профессиональное суждение бухгалтера // Международный бухгалтерский учет. – 2016. № 23 (413). – С. 19-32
17. Т. Рогоуленко, А. Бодяке (2017). Бухгалтерский учет и анализ. «Кнорус», Москва. 305 стр.
18. Закон Азербайджанской Республики о бухгалтерском учете. Баку, 2004.

Türk dilində:

1. Abdioğlu, H., Yumuşak, S ve Uyar, S. E. Vergi Usul Kanunu ve Türkiye Muhasebe Standartlarına Göre Amortisman Konusunun İncelenmesi ve Örnek Uygulamalar. Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi – (2014) , Sayı:23 - Doi: <http://dx.doi.org/10.11611/JMER407>
2. Karşılaştırmalı Olarak). Muhasebe ve Denetime Bakış Dergisi, Ocak, 79-100.
3. Sevilengul, O. (2009). Genel Muhasebe, 15. Baskı, Ankara: Gazi Kitabevi
4. Sönmez, F. 8 Nolu Türkiye Muhasebe Standardı Kapsamında Yer Alan-Maddi Duran Varlıklar (UMS–16 İle Karşılaştırmalı Olarak). Muhasebe ve Denetime Bakış Dergisi, (2004). Ocak, 79-100.
5. Şen, Ç. Muhasebe Standardı – 16 Açısından Maddi Duran Varlıklarda Amortisman Uygulaması. Mali Çözüm Dergisi, (2011). Sayı: 17, 133-159.
6. Taştan, H. , Azaltun M. ve Mert H. (2012). Maddi Duran Varlıklarda Amortisman Uygulamalarının VUK ve TMS Açısından Karşılaştırılmalı İncelenmesi.

7. Uluslararası Türk Coğrafyasında Ufrs Sempozyumu, 16 – 17 Haziran 2012'de Trabzonda sunulan bildiri.

İnternet resursları:

1:<https://fin-accounting.ru/key-questions/long-term-assets/methods-of-calculating-depreciation/reducing-balance-depreciation.html>

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: Əsas fondların köhnəlməsini xarakterizə edən göstəricilər..... 48

Cədvəl 2: Amortizasiya sxemi, ikiqat balans metodu.....69

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1: Əsas vəsaitlərin köhnəlməsini hesablayarkən hesabların yazışmalarının ümumi sxemi	57
Şəkil 2: İllik amortizasiya metodunun təsviri.....	69